

© Л. А. Залізняк * 2021

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ

Стаття присвячена культурним явищам, які, згідно з наявними археологічними джерелами, розвивалися у фінальному палеоліті (13,5—10 трт) на території Житомирського Полісся.

К л ю ч о в і с л о в а: фінальний палеоліт, Полісся, Овруцький кряж, епігравет, культури Лінгбі, Свідер, Красносілля.

Фінальний палеоліт (Final Palaeolithic, Terminal Palaeolithic) — остання, заключна фаза верхнього палеоліту Європи, що датується 13,5—10 тис. р. тому (далі трт) і має численні палеогеографічні відповідники: дріасовий період, пізньольдовиків'я, пізній або фінальний гляціал, тардигляціал. У популярній літературі ця драматична епоха стародавньої історії людства відома під назвами доби північного оленя та епохи катастрофічних повенів. Фінальний палеоліт (далі ФП) розпочався внаслідок потепління Рауніс близько 13,5 трт, коли льодовик відступив із Південної Балтії, відійшовши від морен Померанії далеко на північ до Скандинавії, звільнивши ложе Балтійського моря. Останнє виникло у льодовикову добу внаслідок прогину земної кори під вагою крижаного щита Скандинавського льодовика. Епоха тривала приблизно 3 тис. років і закінчилася близько 10,3 трт різким потеплінням унаслідок танення льодовиків Північної півкулі.

Природна обстановка

У попередній до ФП період пізнього палеоліту в прильдовиковій зоні Європи склалися особливі природні умови, які характеризувалися

низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату. Сухі й холодні прильдовикові рівнини були зайняті безкраїми холодними степами, з густим трав'яним покривом, який був прекрасним пасовиськом для тварин мамонтового фауністичного комплексу (Формозов 1969; Величко 1973; Величко, Морозов 1982). Північ України на цей час населяли мисливці на мамонтів, що полишили відомі стоянки епіграветської культурної традиції: Мізин на Десні, Юровичі на Нижній Прип'яті, Кирилівська, Межиріч, Добраничівка на Київщині, Бармаки на Волині тощо.

Властиве фінальним етапам льодовикової доби потепління призвело до розмерзання морів, зволоження клімату, збільшення потужності снігового покриву. Сухі й холодні вітри з льодовика змінюються вологими західними вітрами з Атлантики. Завірюхи та ожеледиці взимку зумовлювали збільшення товщини снігового покриву, періодичну нестачу кормів, недоїдання та масовий мор трав'яних. Густий вовняний покрив мамонтів, вівцебиків, бізонів, розрахований на холодний, але сухий клімат, намокав під час відлиг. Подальші заморозки призводили до змерзання мокрої вовни й загибелі тварин від переохолодження (Верещагин 1979, с. 179).

Із таненням ґрунтової криги багатий кормами холодний трав'янистий степ перетворювався на заозерену й заболочену низкопродуктивну тундру, зарослу мохом, осокою, з мірадами комарів та мошок, які заважали випасу трав'яних (Верещагин, Барышников 1985, с. 29). Усі ці несприятливі для більшості прильдовикових трав'яних фактори особливо проявилися 13,5 трт, під час рауніського потепління. Вони стали головною причиною вимирання великих трав'яних мамонтового фауністичного комплексу та небувалого поширення північного оленя, пристосовано-

* ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-8924-8122, Zaliznyakl@ukr.net

го до існування в умовах сучасної вологої й сніжної тундри.

Короткі потепління протягом фінального палеоліту змінювалися різкими похолоданнями, і на європейських рівнинах від Англії до Верхньої Волги, від Балтії до Альп і Карпат поширилися холодні прильодовикові степи. У флорі останніх домінувала рослина *Drias octopetula*, а у фауні — північний олень, який в останні тисячоліття льодовикової доби став основою існування людини у прильодовиковій Європі. Тому фінальний палеоліт палеогеографи звать дріасовим періодом, а палеозологи — добою північного оленя (Ефименко 1953, с. 490). Скінчився він на межі плейстоцену та голоцену внаслідок різкого потепління клімату близько 10 трт, коли в Європі розпочалася нова мезолітична епоха (Величко, Герасимов 1982, с. 136; Зализняк 1989, с. 110).

Відповідно до фаз згасання льодовикових явищ, на величезних обширах Європи встановлені синхронні етапи розвитку природи, що лягли в основу сучасної періодизації фінального палеоліту та мезоліту (Blytte 1896; Хотинский 1977, с. 57, 184).

Інтенсивне танення льодовиків у ФП супроводжувалося катастрофічними повеннями. Тому фінальний палеоліт часом звать добою катастрофічних повіней. Одна з них сталася на початку ФП внаслідок прориву Прип'ятського прильодовикового озера, що, на думку відомого українського палеогеографа В. Г. Пазинича та його білоруських колег, існувало наприкінці льодовикової доби в басейні р. Прип'ять (Пазинич 2007; 2010).

Прип'ятська низовина, якою нині течуть р. Прип'ять та її притоки, має форму блюдця, південно-східний край якого обмежували гряди льодовикових морен у районі сучасного міста Мозир на Нижній Прип'яті. Мозирські морени утворилися в максимум дніпровського (риського) зледеніння приблизно 250 трт. Їхні пасма піднімаються над поверхнею Прип'ятської западини на 30—40 м, перекиваючи вихід на схід у долину Дніпра. Саме ця блюдцеподібна западина на місці сучасної р. Прип'ять та її протоків із природною мореною греблею на сході створила передумови для утворення й тривалого існування Поліського прильодовикового озера, що займало увесь басейн Прип'яті і містило близько 400 км³ води.

Прорив сотень кубічних кілометрів води в Дніпро наприкінці льодовикової доби мав катастрофічні наслідки як для його долини, так і для її мешканців. Потужний гідравлічний

удар викинув через проривне гирло в моренній гряді біля сучасного с. Юровичі в пониззі Прип'яті величезну кількість моренного матеріалу (піску, гравію, глини). В. Г. Пазинич відшукав сліди цієї дельти прориву Поліського озера на знімках із космосу (Пазинич 2007, с. 112, 113). На них видно пасма моренного матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної запруды біля с. Юровичі майже на 100 км у південно-східному напрямку до долини Дніпра.

Грандіозний селевий потік покотився долиною Дніпра на південь у Чорне море, руйнуючи схили терас і полишаючи на дні долини потужні відклади. Так, на думку В. Г. Пазинича утворився багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва, на якому розташовані села Чапаївка, Підгірці, Таценки та елітне дачне містечко Конча-Заспа (Пазинич 2007, с. 261—269). Схожу генезу, імовірно, мали піщані відклади Ігреньського півострова навпроти Дніпропетровська, численних островів у порожистій частині Дніпра — Кізлевий, Шулаїв, Сурський, Хортиця та Олешківські піски під Херсоном. Імпульси потоку з Поліського озера виплескувалися з русла Дніпра поблизу дельти. Унаслідок розтікання окремих виплесків потоку по рівнині течія різко сповільнювалася і тверда фракція випадала на поверхню, формуючи характерні піщані язика на Олешші (Пазинич 2007, с. 336—338; 2010, с. 92).

Найдавніші археологічні матеріали у воротах прориву озера поблизу с. Юровичі та на Олешківських пісках датуються другою половиною фінального палеоліту 12—10 трт. Так, у воротах прориву поблизу с. Юровичі на Нижній Прип'яті знайдено матеріали свідерської культури (11 трт), а найдавнішими артефактами з Олешківських пісків виявилися грубі сегменти шан-кобинської культури (12 трт). Очевидно, що прорив Поліського озера стався раніше внаслідок надходження в озеро значної маси води. Скоріше за все, катастрофа сталася внаслідок раунського або беллінгського потепління, що датуються приблизно 13,5 та 12,5 трт відповідно. Потепління зумовили деградацію льодовика, що супроводжувалася надходженням величезної кількості талої води з крижаного щита в прильодовикові озера моренної зони, яка тяглася через північ Німеччини, Польщу на Полісся і далі на Верхню Волгу. Бурхливі потоки талої води з відступаючого льодовика спричинили прорив озером Мозирської гряди і винос величезних обсягів піску,

гравію та глини у східному напрямку (Пазинич 2007, с. 113, рис. 3.13). Рівень дна східної частини озера понизився, що поліпшило стік води з території колишнього озера на схід в долину Дніпра. Так, унаслідок полісько-дніпровської катастрофи розпочалося формування сучасного басейну річки Прип'яті, який став доступний для заселення первісною людиною лише наприкінці палеоліту.

Після дренажу Поліського льодовикового озера на початку дріасового періоду Полісся являло собою несприятливу для мешкання людини заозерену арктичну пустелю. Сучасна гідросистема перебувала в стадії формування, а долини поліських річок ще недостатньо поглибилися для дренажу низинних територій. Тому Полісся являло собою заболочений край, ефективний дренаж якого почався лише з суттєвим врізом річкових долин і формуванням борової тераси в Аллереді. Саме цей фактор, як і пом'якшення клімату та заростання піщаних терас річок сосновими борами, створило сприятливі умови для заселення остаточно звільнених під час Аллередського потепління від льодовикових явищ зандрових низин Східної Європи.

На кінець льодовикової доби, 11 трт край відступаючого льодовика стабілізувався на півдні Скандинавського півострова. Величезний льодовий язик перегородив гирло Балтії на півдні Швеції, відокремивши гігантською крижаною греблею Балтійський басейн від Світового океану. Це стало причиною утворення холодного Балтійського озера біля півніжжя Скандинавського льодовика (Долуханов 1969). Величезний холодний басейн на півночі Європи зумовив надзвичайно холодний клімат та поширення холодних тундро-степів із численними стадами північних оленів. Мисливський промисел останніх став економічною базою світу мисливців на оленя останнього тисячоліття льодовикової доби (Зализняк 1989; Zaliznyak 1995).

Кінець фінального палеоліту ознаменувався драматичними подіями, відомими як Біллінгенська катастрофа. Назва походить від гори Біллінген на півдні Швеції, де в XIX ст. знайдено гігантське сточище, яке виявилось наслідком прориву вод Балтійського озера в Атлантичний океан. Танення льодовика призвело до руйнації крижаної греблі, що відокремлювала Атлантику від Балтії, і швидкого дренажу в океан переповненого льодовиковими водами озера, рівень якого за рік понизився на 30 м і зрівнявся з рівнем Світового океану. Теплі

й солоні води Атлантики проникли в Балтійський басейн, і холодне озеро перетворилося у відносно тепле солоне море. Унаслідок раптового зникнення величезного Балтійського холодного басейну сталося різке потепління, і в Європі сформувався сучасний помірний клімат (Долуханов 1969). Потепління стимулювало остаточну деградацію Скандинавського льодовика та заростання прильодовикової Європи сосново-березовими лісами. Біллінгенська катастрофа знаменувала собою кінець льодовикової доби та стала межею між фінальним палеолітом та мезолітом, за археологічною періодизацією (Zaliznyak 1997, р. 87, 88).

Житомирське Полісся є специфічним регіоном Поліської низовини, яка, у свою чергу, виступає частиною великих зандрових низин середньої смуги Європи. До останніх належать Англійська, Північно-Німецька, Польська, Поліська та Верхньоволзька низини. Вони формувалися біля півніжжя льодовика в процесі перемивання талими водами з крижаного щита довколишніх територій і відкладення на них потужних водно-льодовикових піщаних відкладів — зандрів (від герм. sand — пісок).

Як східна частина Середньоевропейських зандрових низовин Полісся починаючи з фінального палеоліту розвивалося не лише в природно-кліматичному, але й культурно-історичному сенсі тими самими шляхами, що й Північно-Німецька та Польська низовини. Інакше кажучи, протягом останніх 12 тис. років (зокрема у фінальному палеоліті та мезоліті) на території Полісся були поширені культурні явища, споріднені з культурами Південної та Західної Балтії (Зализняк 2005, с. 103—111).

Південне або Українське Полісся, що територіально лежить в межах України, складається з шести фізико-географічних регіонів: Полісся Волинське, Мале, Житомирське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (Маринич 1963, с. 113). Житомирському Полісся властиві характерні для зандрової зони Європи форми рельєфу — піщані відклади водно-льодовикового походження, моренно-зандрові рівнини, болота. Разом із тим на тлі рівнинного рельєфу Поліської низовини Житомирщина виділяється відслоненнями кристалічних порід Українського щита, високими гіпсометричними позначками, вузькими й глибокими річковими долинами, численними лесовими останцями. Піднесений над низинами та болотами Полісся рельєф Житомирщини, як і численні відслонення кристалічних порід, є реліктом стародавніх, зруйнованих часом гір.

Північний, західний та східний кордони Житомирського Полісся проходять по відслоненнях на поверхні корінних кристалічних порід, а південний — по розлому кристалічного щита (Маринич 1963). На Житомирщині відомі численні родовища конкрецій характерного зернистого кременю жовтих та сірих відтінків, що залягають як в корінних породах, так і в перевідкладених моренних відкладах.

Багата на різноманітні природні ресурси, зокрема й на крем'яну сировину для виготовлення знарядь праці, Житомирщина здавна приваблювала первісні мисливські колективи. Найдавніші стоянки в регіоні були полишені неандертальцями в епоху середнього палеоліту. Вони належать до двох культурних традицій — муст'є двобічне, або Мікок (стоянки Житомирська та Рихта), а також зубчасте муст'є (Точильниця). Серединою верхнього палеоліту датується стоянка мисливців на мамонтів Радомишль граветської культурної традиції. Сучасний стан джерельної бази дозволяє говорити про наявність в Житомирському Поліссі стоянок кількох культурних традицій фінального палеоліту — епіграветської, лінгбійської, красносільської та свідерської.

Епіграветська культурна традиція палеоліту Європи

Епігравет, або мікрогравет, — культурна традиція (технокомплекс) кінця верхнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладнів до наконечників списів у вигляді крем'яних мікропластинок та мікрівістер із притупленим краєм. В українській фаховій літературі термін поширився після конференції, присвяченій проблемам епігравету, що відбулася в Інституті археології НАНУ у 1999 р., матеріали якої опубліковано в журналі «Археологія» 2000 р. № 2 та 2001 р. № 3.

Епіграветська техніка обробки кременю типова для пізнього палеоліту (призматичні нуклеуси для пластин, кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах). Цей стандартизований крем'яний набір, що незмінно супроводжувався пазовими наконечниками металевих списів та списометалками з кістки, вражає масштабами поширення.

Період 19—12 трт по праву можна вважати добою мікрогравету в Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістряма з притупленим краєм домінували на територіях від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону. До епігравету належить переважна більшість пізньопалео-

літичних стоянок України, що датуються зазначеним часом і поширені від Десни та Овруцького кряжу на півночі до Криму на півдні.

Мікрогравет України має прямі аналогії в синхронному йому мадлені Франції, Іспанії, Німеччини, Австрії та в епіграветі Італії. Мистецтву епігравету України властива схематизація зображень, яскраві приклади якої дає палеолітичне мистецтво України (Мізін, Кирилівська, Клинци).

Епігравет на території України розвивався в межах 19—12 трт, тобто з початку пізньої фази ВП до середини фінального палеоліту. До цієї культурної традиції належить переважна більшість пізньопалеолітичних стоянок України, що датуються вказаним часом (Мізін, Кирилівська, Межиріч, Добраничівка, Гінці, Амвросіївка, Велика Акаржа, Анетівка II тощо). Судячи з фауністичних решток, епіграветські мисливці полювали на великих ссавців холодних прильодовикових степів та лісостепів: на півночі України — на мамонтів та північних оленів, в південних степах — на бізонів і коней.

Однотипність крем'яного інвентарю мікрогравету України утруднює його культурну диференціацію, яка не завершена і в наш час. Оскільки уніфікація європейського епігравету не є абсолютною, то існують численні схеми його культурного поділу.

Відомі спроби різних дослідників поділити епігравет України за мікролітичним інвентарем на локальні типи пам'яток (Нужний 2000; 2008; 2015; с. 442, 443; Залізняк 2005; 2010; 2017) і навіть на численні культури (Оленковський 2001; 2008). У наш час у межах епігравету України за своєрідністю мікролітів виділяється кілька типів пам'яток, які дехто з дослідників вважає окремими культурами. Серед них пам'ятки межиріцького, мізинського, пізньомолодовського, овруцького, юдинівського типів. На думку автора, настав час виокремлювати ранній надчорноморський варіант епігравету (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа), мікронабір якого демонструє синтез граветських та епіоріньяцьких традицій.

Існує кілька версій генези епігравету України (Залізняк 2000; 2005, с. 33), однак останнім часом більшість українських дослідників вбачають його генетичне коріння в граветській традиції середньої пори ВП. Показово, що це визнав у своїй останній монографії найбільший противник граветської версії походження епігравету Д. Ю. Нужний (2015, с. 121—124, 133). Дослідник вважав епігравет не так куль-

турною традицією, як етапом розвитку верхньопалеолітичної технології обробки кременю, яка через свою ефективність 19—18 трт поширилася по Європейському континенту в спільнотах різних культурних традицій (Нужний 2000, с. 54). Д. Ю. Нужний вважав, що граветська традиція у Подністров'ї розвивалася лише до 17 трт, а верхні шари відомих стоянок Молодове I, V, які О. П. Черниш відніс до пізньомолодовської культури, виникли внаслідок перевідкладення матеріалів більш давніх нижніх граветських шарів. Однак якщо у 2003 р. дослідник не визнавав існування пізньомолодовської культури як пізньої, епіграветської фази розвитку гравету Подністров'я, то у 2015 р. принципово змінив свою точку зору і погодився з прибічниками граветських витоків епігравету, говорячи про *«поступове переростання однієї з версій Східного Гравету в місцевий ранній Епігравет»* (Нужний 2015, с. 133).

Досліджуючи витoki епігравету України, варто зважати, що його європейські аналоги (різновиди мадлену Західної та Центральної Європи, епігравет Італії) більшість дослідників виводять з класичного гравету. Останній фактично був не лише хронологічним, а й типологічним та генетичним попередником свого молодшого і здрібнілого нащадка — епігравету. Зокрема, в Подністров'ї граветська культурна традиція, судячи з матеріалів багатшарових стоянок Молодова I, V, Косоуци, безперервно розвивалася протягом 20 тис. років, безпосередньо трансформувалися 17 трт в епіграветську. Тобто відома пізньомолодовська культура чи стадія розвитку пізнього палеоліту Подністров'я О. П. Черниша, по суті, є епіграветською фазою розвитку граветських традицій у Подністров'ї.

Наявність в ранніх епіграветських комплексах степової України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа) окремих епіоріньяцьких елементів (мікровкладні дюфур, високі нуклеїдні скребачки, багатофасеткові різці) вказує на участь у становленні епігравету півдня носіїв епіоріньяцьких традицій.

Сучасний стан джерел дозволяє реконструювати схему генези епігравету України. Різке похолодання близько 20 трт змусило граветських мисливців на мамонтів Північної України, що полишили стоянки Радомишль, Пушкарі I, Ключи, відійти далеко на південь. У Надчорномор'ї вони зустрілися з епіоріньяцьким населенням — стоянки Рашків 7, Анетівка I, Сагайдак, Золотівка, Муралівка. Наслідком синтезу двох указаних куль-

турних традицій стало народження раннього епігравету Надчорномор'я (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа) з граветськими та епіоріньяцькими формами в мікронаборі.

Із початком потепління, близько 18 трт спорожнілу внаслідок максимального похолодання північ України заселила згадана епіграветська людність з Надчорномор'я та Надазов'я. Схоже, з Подністров'я на північ також рушили епіграветські нащадки гравету Дністра та Пруту, де історичний процес не переривався під час максимального похолодання.

Показово, що найдавніша епіграветська пам'ятка півночі України Бармаки (менше 17 трт) пізніша за ранній епігравет Надчорномор'я — Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка II (19 трт). Така хронологія свідчить, що на території України епігравет сформувався у Подністров'ї та на степовому півдні і вже звідси просунувся в Середнє Подніпров'я. По дорозі на північ носії традицій степового епігравету заснували епігравет Надпорожжя та межиріцький варіант пам'яток Середнього Подніпров'я. Невипадково Д. Ю. Нужний (2015, с. 290, 341) відзначав певні риси, які поєднують пам'ятки межиріцького типу з надпорізькими пам'ятками та епіграветом Надчорномор'я (мікрорізева техніка, мушлі чорноморського походження). Судячи із зазначеної різниці в хронології відомих на сьогодні ранніх епіграветських пам'яток півдня і півночі України (19 та 17 трт відповідно), шлях епіграветського населення на північ тривав досить довго, і Середнє Подніпров'я лишалося безлюдним близько двох тисяч років після холодного максимуму (до 17 трт).

Процеси, подібні до тих, що відбувалися на території України під час і після максимуму похолодання 20 трт, протікали по всьому півдню Європи. Граветські мисливці прильодовикової смуги, рятуючись від холодів, відійшли на південь континенту на Піренейський, Апеннінський, Балканський півострови, а також у передгір'я гірських систем півдня Європи (Піреней, Альпи, Карпати). Саме тут в умовах контактів носіїв північних граветських традицій із місцевим населенням 19—18 трт формувалися різні варіанти епігравету Європи. Із потеплінням клімату 18 трт епіграветські мисливці рушили на північ у безлюдну на той час прильодовикову смугу Європи, започаткувавши локальні варіанти європейського Мадлену 18—12 трт, східним проявом якого є український епігравет.

Судячи з радіокарбонівих дат деяких українських стоянок, а також найпізніших мадлен-

Рис. 1. Овруцький кряж. Карта-схема розташування епіграветських стоянок: 1 — Желонь; 2 — Желонь 2; 3 — Желонь 3; 4 — Келембет; 5 — Піщаниця-Клинець; 6 — Козулі; 7 — Гаєвичі; 8 — Збраньки; 9 — Довгиничі; 10 — Шоломки; 11 — Шоломки 2; 12 — Шоломки 4; 13 — Шоломки 3; 14 — Коренівка 7; 15 — Коренівка

Fig. 1. Ovruch ridge. Map-scheme of the Epigravettian sites location: 1 — Zhelon; 2 — Zhelon 2; 3 — Zhelon 3; 4 — Kelembet; 5 — Pishchanytsia-Klynets; 6 — Kozuli; 7 — Haievychi; 8 — Zbranky; 9 — Dohynychi; 10 — Sholomky; 11 — Sholomky 2; 12 — Sholomky 4; 13 — Sholomky 3; 14 — Korenivka 7; 15 — Korenivka

ських пам'яток Центральної та Західної Європи, епігравет в Європі проіснував до початку аллередського потепління 12 трт. Про це свідчать радіокарбоніві дати найпізніших епіграветських стоянок Подесення — верхні шари Пушкарів IX, Юдинове, Єлісеєвичів (13—12 трт). До числа найпізніших епіграветських пам'яток України, на нашу думку, належить група своєрідних стоянок Овруцького кряжу (рис. 1).

Епігравет Овруцького кряжу

Словичансько-Овруцький кряж — це лесове плато на півночі Житомирщини площею 60 × 20 км, що піднімається над рівниною Полісся, яка його оточує, на 120—150 м на півночі Жи-

томирщини. В його основі лежать кристалічні породи вулканічного походження (базальти, граніти, пірофіліти, рожеві овруцькі кварцити), перекриті товщею до 20 м прильодовикового пилу — лесу бежевого кольору. Лесові відклади містять кістки прильодовикових траводіних — мамонтів, носорогів, бізонів, північних оленів, диких коней (Тутковський 1923).

Упродовж останніх століть дубові гаї, що споконвіку вкривали кряж, були вирубані, а звільнені площі розорані. Унаслідок знищення лісів розпочалася інтенсивна водна ерозія кряжу. Її прямим наслідком стало утворення розгалуженої системи глибоких ярів, що особливо численні в південній частині кряжу. Глибина цих ярів часом сягає 30 м, а довжина кількох кілометрів.

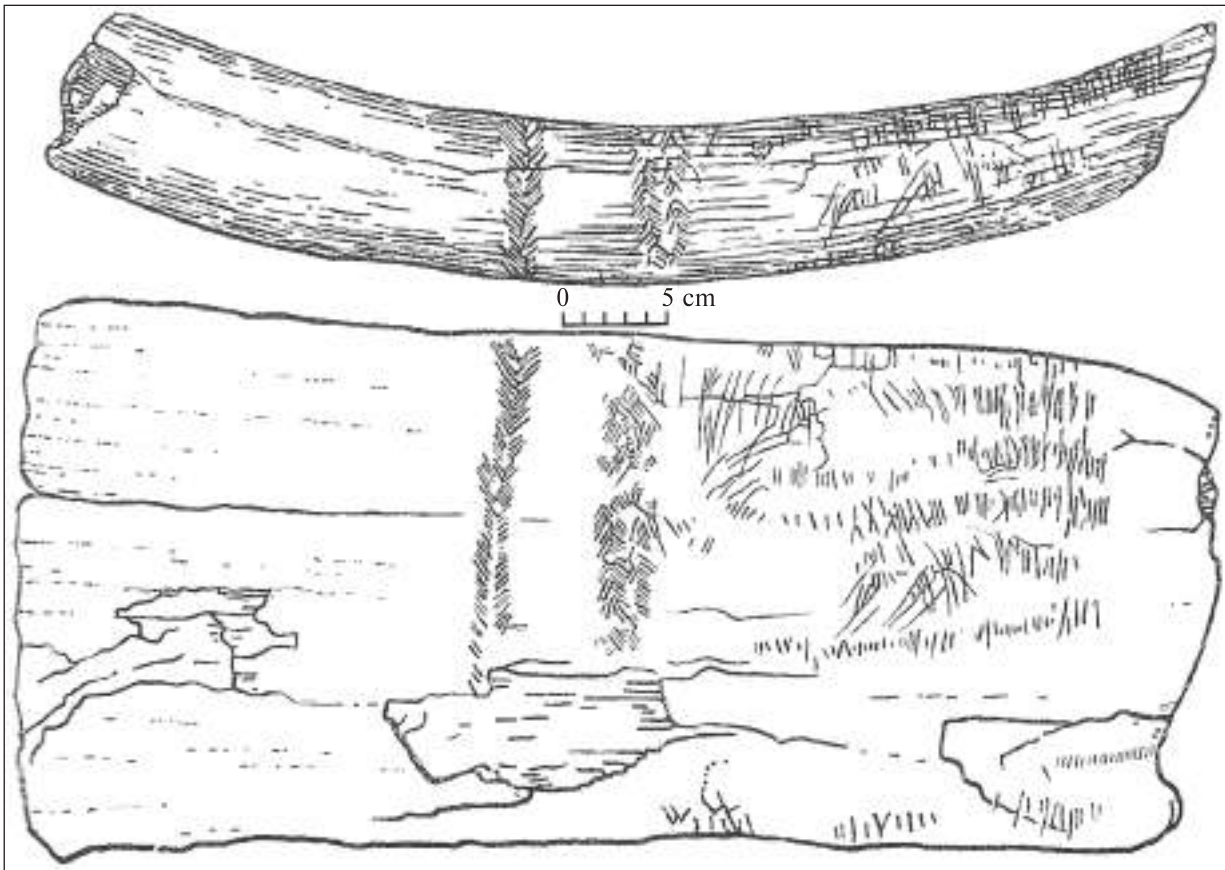

Рис. 2. Клинець, уламок бивня мамонта з гравіюванням
 Fig. 2. Klynets. Fragment of a mammoth tusk with engraving

Унаслідок водної ерозії ліві кістки мамонтів, носорогів, бізонів опинилися на дні ярів. У середині ХХ ст. в Овручі працював спеціальний приймальний пункт по заготівлі кісток на потреби сільського господарства. Тут скуповували кістки великих прильодовикових тварин, що їх селяни збирали по ярах. Саме на цьому пункті співробітник Житомирського історичного музею В. О. Місяць у 1955 р. знайшов і викупив відомий бивень мамонта з яру поблизу с. Клинець, на якому палеолітичний мисливець вигравіював дві паралельні смуги ялинкового орнаменту та вісім паралельних рядів коротких прокреслених ліній (рис. 2). Дослідник зафіксував знахідки кісток мамонтів та шерстистих носорогів в ярах поблизу с. Клинець. За 650 м від місця знахідки гравіюваного бивня В. О. Місяць виявив рештки палеолітичної стоянки, де знайдено кілька відщепів, пластин, скребачку та різець, які П. П. Єфименко відніс до мадлену (Місяць 1956, с. 40—42).

У другій половині ХХ ст. яри Овруцького краю засадили сосною, березою та ін. породами, що призупинило ерозію. Тому в наш час кістки

прильодовикових тварин у зарослих лісах ярах трапляються значно рідше, ніж раніше.

Першим дослідником палеоліту Овруччини був І. Ф. Левицький (1930, с. 153—160), який наприкінці 1920-х рр. розкопував місцезнаходження плейстоценової фауни на схилі яру північніше с. Довгиничі. Кістки трав'яних мамонтового фауністичного комплексу були перевідкладені й лежали хаотично. Серед них зустрічалися кремені палеолітичного вигляду.

На початку 1970-х рр. пам'ятку розкопував М. І. Гладких (Гладких, Люрин 1974, с. 42—46). Крім кісток мамонта, шерстистого носорога, коня, північного оленя, знайдено два десятки крем'яних виробів. Усього зі стоянки відомо 35 кременів і виготовлене з прозорого гірського кришталю сегментоподібне вістря з притупленою крутою ретушню спинкою. Архаїчна техніка розколювання, грубі сколи з великим відбивним горбком дали підстави зазначеним дослідникам датувати пам'ятку Довгиничі ранньою порою верхнього палеоліту.

У 1976 р. Д. Я. Телегін дослідив скупчення кременю діаметром 8,0—10 м на полі за 0,5 км північніше с. Збраньки. Артефакти залягали

на поверхні та в орному шарі і були повністю вибрані дослідником шляхом прокопки лопатою оранки. Колекція кременю нараховувала 1200 екз. і була першим повноцінним комплексом доби верхнього палеоліту регіону, який дає більш-менш цілісне уявлення про типологію крем'яних виробів епіграфету Овруччини.

Техніка первинної обробки стоянки груба, виглядає архаїчною через використання твердого відбійника, нефасетовані відбивні майданчики, відсутність підправки «карнизів» нуклеусів та сколів із них. Сколи грубі, із великим відбивним горбком. Мікроліти представлені уламками масивних вкладнів із притупленим краєм. Домінують кінцеві, досить короткі скребачки. Різців небагато. Оманливий архаїзм комплексу Збраньок став підставою його датування досить раннім часом у межах верхнього палеоліту — пізніше Радомишля, але давніше Пушкарів I (Телегин 1980, с. 251).

У 1997, 1998, 2000 рр. Д. Ю. Нужний відкрив і розкопав на всій площі еталонну пам'ятку епіграфету Овруччини Шоломки I, що розташована на плато лівого берега р. Норинь, північніше однойменного села. Цінність пам'ятки полягає у збереженості її культурного шару, який не постраждав від оранки, як це сталося з усіма іншими епіграфетськими стоянками регіону. Артефакти залягали на глибині 20—30 см у верхній частині лесоподібного суглинку, безпосередньо під малогумусованим лісовим ґрунтом. Дослідник вирішив, що залягання верхньопалеолітичних знахідок на такій незначній глибині пояснюється тим, що *«під час спорудження протиерозійних валів уздовж сусіднього яру у 60-тих роках приблизно 30—50 см лісового ґрунту та верхню частину лесоподібних суглинків під ним безперечно було зрізано бульдозером»* (Нужний 2015, с. 143).

Подальші дослідження не підтвердили припущення Д. Ю. Нужного про знесення бульдозером верхньої частини відкладів стоянки Шоломки I. За 20 років, що минули після розкопок Шоломок I Д. Ю. Нужним, Східноволинська середньовічна та Овруцька палеолітична експедиції Інституту археології НАНУ відкрили на Овруцькому кряжі з десяток нових епіграфетських пам'яток. Їхні культурні шари (як і шар згаданої стоянки Збраньки) були зруйновані оранкою, оскільки залягали не глибоко, в аналогічних Шоломкам I геологічних умовах — на глибині усього 20—30 см безпосередньо під тонким сучасним ґрунтом. Перекривання культурних відкладів численних епіграфетських пам'яток Овруччини голоценовим

ґрунтом свідчить про їх пізній у межах ВП фінальнопалеолітичний час.

Досліджений Д. Ю. Нужним поблизу с. Шоломки археологічний об'єкт за своїми розмірами (8,0—10 м в діаметрі) аналогічний раніше розкопаному Д. Я. Телегиним поблизу с. Збраньки не випадково. Планіграфічні дослідження стоянок мисливців верхнього палеоліту та мезоліту останніх десятиліть переконливо показують, що вони складаються саме з таких за розміром скупчень решток життєдіяльності, які польські дослідники назвали «крем'яницями». Останні мають певну структуру — рештки житла, вогнища, виробничу зону з численними знаряддями праці, зону первинної обробки кременю з точками тощо.

Дані етнографії переконливо свідчать, що плями решток життєдіяльності діаметром 8,0—10 м лишаються на місці мешкання малої сім'ї первісних мисливців. У середньому вона складалася з 5—7 людей (батько, мати 3—5 дітей, бабця), які мешкали в сімейному житлі, що в помірній зоні Північної півкулі, як правило, мало чумоподібну форму. Отже, маємо всі підстави вбачати в досліджених поблизу Збраньок та Шоломок невеликих скупченнях обробленого кременю рештки тимчасових стоянок окремих малих сімей мисливців фінального палеоліту. Унаслідок періодичних повернень мисливських сімей на традиційні місця сезонних стійбищ окремі «крем'яниці» зливалися в значну за площею пляму культурних решток, як це спостерігається на великих місцезнаходженнях епіграфетського кременю Желонь та Келембет на півночі Овруцького кряжу, поблизу селища Поліське.

Колекція кременю Шоломки I є еталонною серед матеріалів епіграфетських пам'яток Овруччини, бо вона походить з непорушеного культурного шару повністю розкопаного об'єкту — скупчення кременю діаметром 8,0—10 м, що являє собою рештки стійбища окремої малої сім'ї. До того ж комплекс не лише гомогенний, але й достатньо показовий з огляду на чисельність (3088 екз.) та виразні серії провідних типів артефактів.

У цілому крем'яний матеріал із Шоломок I аналогічний колекції зі Збраньок, хоча й значно показовіший за неї. Ті самі грубі одно- та двоплощинні призматичні нуклеуси без слідів підтески ударних майданчиків та підправки карнизів. З архаїчного вигляду ядрищ твердим відбійником сколювалися досить аморфні, з нерівними гранями та великими випуклими відбивними горбками короткі пластини. З

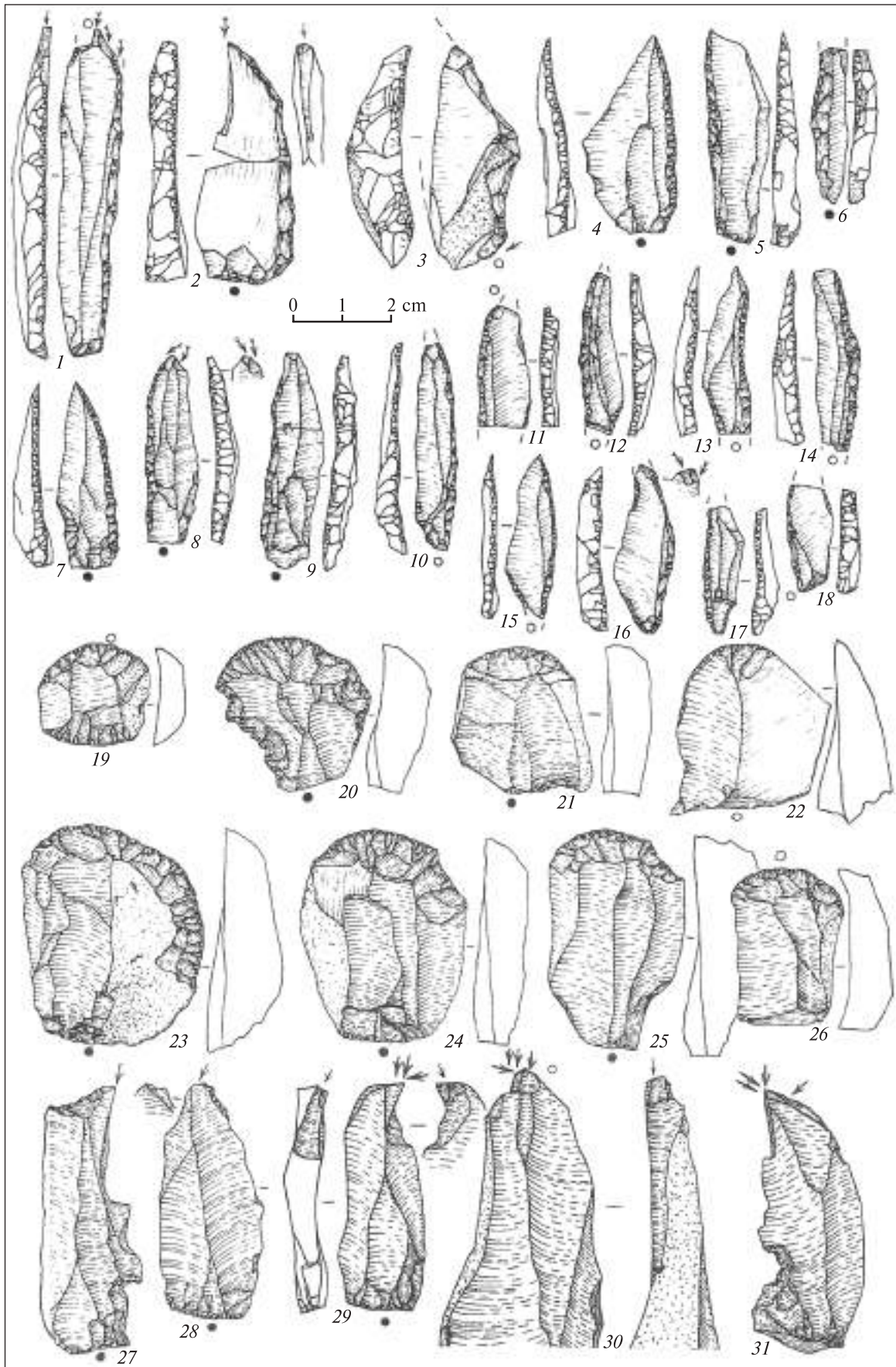

Рис. 3. Шоломки, крем'яний інвентар, за: Нужний 2015, рис. 77, 80, 82, 83

Fig. 3. Sholomky. Flint implements (Нужний 2015, рис. 77, 80, 82, 83)

них виготовлені кінцеві, коротких пропорцій скребачки (рис. 3: 19—26), а також кутові та серединні різці (рис. 3: 27—31).

Особливо показовою в крем'яному комплексі Шоломки І є серія мікролітів-вкладнів із притупленим краєм, яка разом із уламками нараховує 43 екз. За формою вони поділяються на вістря ланцетоподібні з опуклою спинкою (рис. 3: 7—16) та граветські з прямою спинкою (рис. 3: 1, 4—6), обробленою крутою притупляючою ретушшю. Підправка базисної частини більшості мікролітів свідчить про їх використання як вкладнів наконечників металевих зброї (рис. 3: 1, 2, 7—18). Про це ж свідчать характерні пошкодження кінчиків бойової частини мікролітів, яка завжди спрямована в протилежний від відбивного горбка бік (рис. 3: 1, 2, 8). Серед вістрів є крупні та дрібні екземпляри, що, ймовірно, свідчить про їх використання для оснащення наконечників як легких металевих списів, так і стріл.

Новий етап дослідження епігравету Овруцького кряжу пов'язаний зі Східноволинською експедицією ІА НАНУ, яка на чолі з А. П. Томашевським почала працювати на Овруцькому кряжі наприкінці 1990-х рр. До речі, саме в її складі Д. Ю. Нужний розкопував стоянку Шоломки І. В експедиції також працювали фахівці з археології кам'яної доби, співробітники Чорнобильської експедиції МНС України С. В. Переверзєв, І. М. Хоптинець та А. А. Сорочун. Саме вони під час суцільного археологічного обстеження Овруцького кряжу відкрили в північній його частині на краю лесового плато над селищем Поліське групу розораних місцезнаходжень епіграветського кременю — Желонь, Піщаниця, Козулі та ін.

У 2016 р. згадані стоянки обстежила Овруцька палеолітична експедиція ІА НАНУ, до складу якої входили, крім автора цих рядків та їх першовідкривачів, також С. В. Павленко, Ю. С. Фігурний, Г. М. Залізник. Збирання підйомного матеріалу на розораних стоянках супроводжувалося їх шурфуванням. Було з'ясовано, що кремені культурного шару всіх стоянок залягали на глибині всього 20—30 см безпосередньо під сучасним гумусом у верхній частині лесоподібного суглинку. Незначна глибина залягання культурного шару стала причиною його руйнації оранкою.

Крім з'ясування стратиграфії епіграветських стоянок Овруччини, вдалося суттєво поповнити підйомним матеріалом колекції згаданих відомих раніше стоянок, збільшивши їхню чисельність утричі. Також неподалік с. Піща-

ниця обстежено нове багате, але, на жаль, розоране місцезнаходження граветського кременю Келембет. Назва стоянки походить від прізвища краєзнавця з Овруча, який показав місце розташування пам'ятки і передав експедиції зібраний на ній кремій. Нові епіграветські матеріали та їх культурно-хронологічну інтерпретацію опубліковано в колективній статті (Залізник та ін. 2017, с. 153—174).

У травні 2021 р. Полісько-Чорнобильська експедиція відділу кам'яної доби ІА НАНУ (нач. Л. Л. Залізник), до складу якої входили й згадані співробітники Чорнобильської експедиції МНС України, обстежила вже відомі епіграветські стоянки Овруцького кряжа. Головним її досягненням стало відкриття на краю плато лівого берега р. Норинь навпроти с. Шоломки групи нових епіграветських пам'яток — Шоломки 2, Шоломки 3, Шоломки 4. Розташовані вони неподалік від розкопаної 20 років тому стоянки Шоломки І, а їхній крем'яний інвентар аналогічний виробам раніше відомих епіграветських пам'яток Овруччини.

Півтора десятки відомих на сьогодні епіграветських пам'яток Овруцького кряжу (зокрема численні й показові крем'яні комплекси Шоломки 1, 2, Збраньки, Желонь, Келембет, Козулі) дозволяють дати характеристику крем'яного інвентаря своєрідному овруцькому локальному варіанту епігравету України. Перш за все впадає в око грубість та архаїзм первинної техніки розколювання кременю, а також відносно невеликі розміри виробів. На нашу думку, перша особливість значною мірою спричинена низькою якістю місцевої крем'яної сировини, а друга — невеликими розмірами конкрецій.

Крім місцевого кременю, для виготовлення знарядь подекуди використовувався гірський криштал та раухтопаз із місцевих родовищ Житомирщини. Нечисленні відщепи й пластинки з цих матеріалів трапилися на стоянках Збраньки, Шоломки І, Желонь, Козулі. У Довгиничах знайдено вже згадане масивне сегментоподібне вістря довжиною 6 см з гірського кришталю, а на стоянці Келембет — округла скребачка високого профілю з прозорого раухтопазу жовтого кольору (рис. 4: 34). Враховуючи низьку пластичність і крихкість такої сировини порівняно з кременем, що до того ж важко піддається обробці, на виготовлення кварцитових знарядь, ймовірно, впливали не лише суто утилітарні, але й певні естетичні чи сакральні міркування.

Крем'яному інвентарю епіграветських стоянок Овруччини властиві грубі одно- та дво-

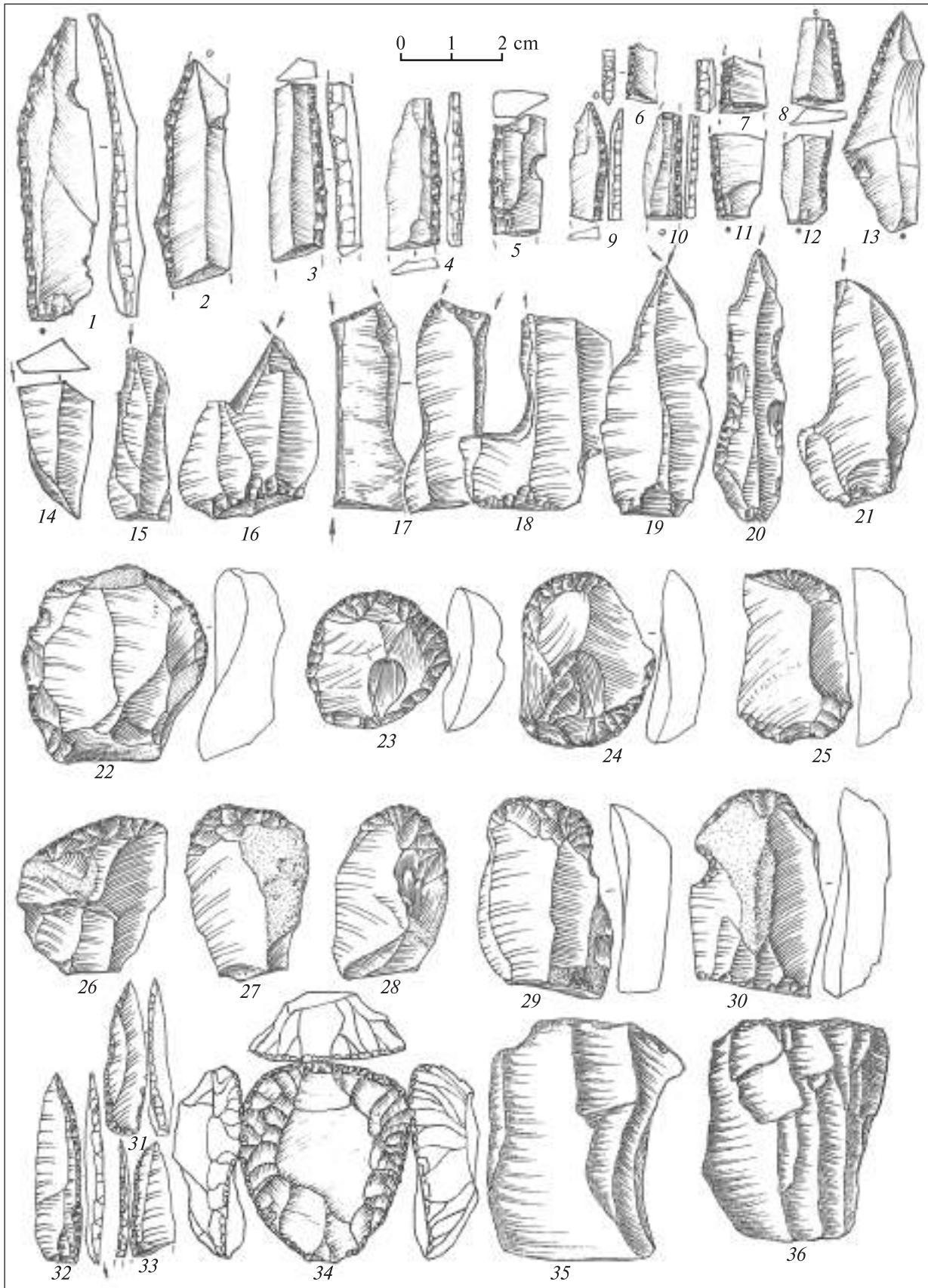

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянок Желонь (1–30, 35, 36), Козулі (31), Келембет (32–34)

Fig. 4. Flint implements of Zhelon (1–30; 35; 36), Kozuli (31), Kelembet (32–34) sites

площинні призматичні нуклеуси без слідів додаткової підготовки ударних майданчиків та підправки карнизів (рис. 4: 35, 36). Із них за допомогою твердого відбійника знімалися короткі, масивні пластини з нерегулярним ограненням та великими опуклими відбивними горбками. З грубих пластин виготовлялися численні короткі кінцеві скребачки (рис. 4: 26—30), поодинокі кінцеві подвійні (рис. 4: 22, 23) і підокруглі (рис. 4: 24, 25), а також у меншій кількості різці (рис. 4: 14—27). Причому якщо на епіграветських пам'ятках більшості регіонів України переважають бічні ретушні різці, то на Овруччині ретушних різців небагато, а домінують серединні (рис. 4: 16, 19—21) та на куту пластини (рис. 4: 14, 15, 18).

Своєрідний набір мікролітичних вкладенів наконечників металюї зводиться до двох головних типів: ланцетоподібних з опуклою спинкою (рис. 4: 1, 2, 9, 31—33) та граветських із прямою спинкою (рис. 4: 3—5, 10—12). Спинка притуплялася крутою, обрубуючою край заготовки ретушшо. У колекціях зустрічаються як крупні (рис. 4: 1—4), так і дрібні (рис. 4: 9, 31—33) екземпляри таких вістер. Якщо перші могли бути наконечниками легких металюних списів, то другі — вістрями стріл. Бойова частина вістря незмінно оформлювалася на потоншеному дистальному кінці пластинки, а базова — на більш масивній головці сколу.

Крем'яний комплекс епіграветських пам'яток Овруцького кряжу демонструє яскраву своєрідність на тлі крем'яних індустрії локальних варіантів епігравету сусідніх територій — пам'яток мізинського типу (Мізин, Бармаки) (Nuzhnyi 2008, р. 134; Чабай та ін. 2020), межиріцького (Межиріч, Добраничівка, Гінці, Семенівка) (Гладких 1973, 1977; Nuzhnyi 2008, р. 134), юдинівського Верхньої Десни (Юдиново, Тимонівка 1, 2, Бугорок I). Вагомий внесок у вивчення юдинівського варіанту епігравету Подесення зробили російські дослідники Л. В. Грехова (1971), З. А. Абрамова, Г. В. Григор'єва, К. Н. Гаврилов, напрацювання яких нещодавно узагальнив Д. Ю. Нужний (2015).

Специфіка овруцького епігравету полягає в грубій техніці сколювання масивних, неправильних пластин із нуклеусів без підправки їхніх ударних майданчиків та карнизів, домінуванні своєрідних ланцетоподібних вістер при повній відсутності прямокутників — однієї з провідних форм мікролітів епігравету території України. Якщо на епіграветських пам'ятках більшості регіонів України переважають бічні

ретушні різці, то на Овруччині ретушних різців небагато, а домінують серединні та на куту пластини (Нужний 2000; Залізник 2017).

Усе це дозволяє впевнено говорити, що на півночі України, крім згаданих мізинського, межиріцького, юдинівського варіантів епігравету, також існувала його овруцька версія (Нужний 2000; Залізник 2017). Також на часі виділяти пізньомолодовський (верхні шари Молодови I, V, Косоуц) (Черниш 1973; Залізник 1998; 2004; 2010; Нужний 2015) та амвросієвсько-анетівський (Амвросіївка, Анетівка II, Акаржа) варіанти раннього епігравету. Якщо перший генетично був прямим нащадком молоддовського гравету, то другий постав близько 19 трт внаслідок синтезу граветських традицій з епіорін'яцькими.

Правильній хронологічній атрибуції епіграветських стоянок Овруччині заважав позірний «архаїзм» техніки первинної обробки кременю. Тому дослідники 1930—1970-х рр. (І. Ф. Левицький, М. І. Гладких, Д. Я. Телегін) датували епіграветські стоянки Довгиничі та Збраньки ранньою порою верхнього палеоліту. Останніми роками дослідження стратиграфії стоянок і морфології виробів із кременю дозволили переглянути старі датування в бік суттєвого омолодження. З'ясувалося, що культурні рештки стоянок залягають на невеликій глибині (20—30 см) і безпосередньо перекриваються сучасним голоценовим ґрунтом (Залізник та ін. 2017, с. 158, 159).

Суттєву частину крем'яного інструментарію пам'яток складають форми, характерні для фінальнопалеолітичних стоянок Європи, які датуються 13—12 трт. Ідеться про підокруглі та невеликі короткі кінцеві скребачки, а також численні ланцето- та сегментоподібні вістря. Останні характерні для найпізніших епіграветських пам'яток — Володимирівка (верхні шари), Журавка, Боршево II, верхні шари Юдинове, Єлісеєвичі I, Бугорок (Пушкарі IX).

Поява ланцетоподібних мікролітів у найпізніших епіграветських комплексах передуює масовому поширенню на території Європи та Близького Сходу грубих сегментоподібних мікролітів в аллередський період фінального палеоліту (12 трт). Мова йде про культури Азиль Піренеїв, Романеллі Апеннін, Шан-Коба Криму, Сосруко Кавказу, Федермессер Північної Німеччини, Тарнув Польщі, які постали в аллередський час, тобто 12 трт.

Отже, фінально-епіграветські стоянки Овруцького кряжу з ланцетоподібними мікролітами, імовірно, функціонували після

епіграветських пам'яток типу Межиріч, що впевнено датуються 14 тис. до наших днів, і напередодні поширення постепіграветських стоянок із сегментоподібними мікролітами азильського типу в Аллереді 12 трт. Іншими словами, овруцький епігравет попередньо датується 13 тис. до нашого часу, тобто епохою вимирання мамонтів.

Граветські стоянки Овруччини з на диво однотипним крем'яним матеріалом концентруються на обмеженій ділянці плато приблизно 10 × 10 км у східній частині кряжу. Вони розташовані двома групами уздовж північного (Желонь 1, 2, 3, Келембет Піщаниця, Козулі) та південного краю плато над р. Норинь (Збраньки, Довгиничі, Шоломки 1, 2, 3, 4, Коренівка) (рис. 1). Не виключено, що однотипні в усіх аспектах епіграветські стоянки Овруцького кряжу полишені спорідненими, однокультурними колективами або навіть однією общиною мисливців на мамонтів кінця льодовикової доби, що неодноразово поверталася на традиційні місця сезонних стійбищ. Родова община фінального палеоліту складалася з 5—7 сімей загальною чисельністю 25—30 осіб (Зализняк 1989, с. 145—163). Археологічні рештки стійбищ окремих сімей (крем'яниці діаметром 8,0—10 м), як зазначалося, досліджені на стоянках Збраньки та Шоломки I.

Однією з причин концентрації стоянок у східній частині Овруцького кряжу є родовища природного кременю, відслонення якого були в основі крутого лівого берега р. Норинь.

Попри зруйнованість шару і відсутність фауністичних решток на пам'ятках, через несприятливі умови збереженості кістки, припускаємо, що епіграветські стоянки були полишені мисливцями на мамонтів та інших стадних трав'яних прильодовиків'я. Видається не випадковим, що саме з районом концентрації епіграветських пам'яток пов'язані масові знахідки в ярах кісток трав'яних мамонтового фауністичного комплексу. На нашу думку, принаймні частина цих тварин була впольована епіграветськими мисливцями фінального палеоліту. Показовою є вже згадувана знахідка кременів епіграветського типу, зокрема сегментоподібного вістря з гірського кришталю, разом із кістками мамонтів, коней, північних оленів поблизу с. Довгиничі I. Ф. Левицьким ще у 1920 р. Також не випадково відомий бивень мамонта з вигравіюваним ялинковим орнаментом з яру поблизу с. Клинець виявлено В. А. Місяцем у 1955 р. саме в місці концентрації епіграветських пам'яток (рис. 1).

Пам'ятки епіграветського типу відомі на Житомирщині і поза межами Овруцького кряжу. На жаль, вони представлені нечисленними і маловиразними комплексами з поверхневих зборів. Наприклад, у Лугинському р-ні Житомирської обл. відома стоянка Великий Дивлин. Її відкрив у 2006 р. місцевий краєзнавець, вчитель історії М. О. Хоптинець, а дослідили у 2009—2012 рр. співробітники Чорнобильської археологічної експедиції та кафедри археології КНУ (Переверзев, Хоптинець, Сорокун 2015). Пам'ятка складається з шести скупчень крем'яних матеріалів, які за основними параметрами нагадують епіграветські комплекси, але недостатньо показові для їх культурно-хронологічної ідентифікації. Найчисленнішу колекцію кременю добуто при розкопках скупчення Є — 7796 екз. Однак дослідники пам'ятки віднесли її до кудлаївської культури раннього мезоліту.

Однією з невирішених проблем палеолітознавства України є історичні долі епіграветського населення Південного Полісся та Київського Подніпров'я. Яскраві пам'ятки епіграветських мисливців на мамонта Північної України Мізин, Бармаки, Гінці, Межиріч, Кирилівська, Добраничівка датуються 16—13 трт, а описані овруцькі стоянки, імовірно, ще пізніше — 13—12 трт. Це населення зникло раптово в період вимирання європейської популяції мамонтів близько 13—12 трт, не полишивши після себе генетичних нащадків на півночі України. Принаймні сучасна археологія не простежує слідів розвитку епіграветської культурної традиції наприкінці фінального палеоліту та на початку мезоліту у Поліссі, на Волині, на Верхньому та Середньому Дніпрі. Історична доля епіграветських мисливців на мамонтів півночі України лишається невирішеною проблемою палеоліту України.

Мисливці на північного оленя культур Лінгбі та Свідер

Природні катаклізми початку фінального палеоліту призвели до вимирання мамонтів, слідом за якими 13—12 трт зникли з теренів Північної України й мисливці на мамонтів епіграветської культурної традиції, зокрема й носії овруцької версії епігравету. Після дренажу Прип'ятського озера Поліська низовина являла собою холодну заболочену низину з несприятливими для мешкання людей природними умовами. Однак 12 трт під час Аллередського потепління відбулося суттєве поглиблення річкових русел і осу-

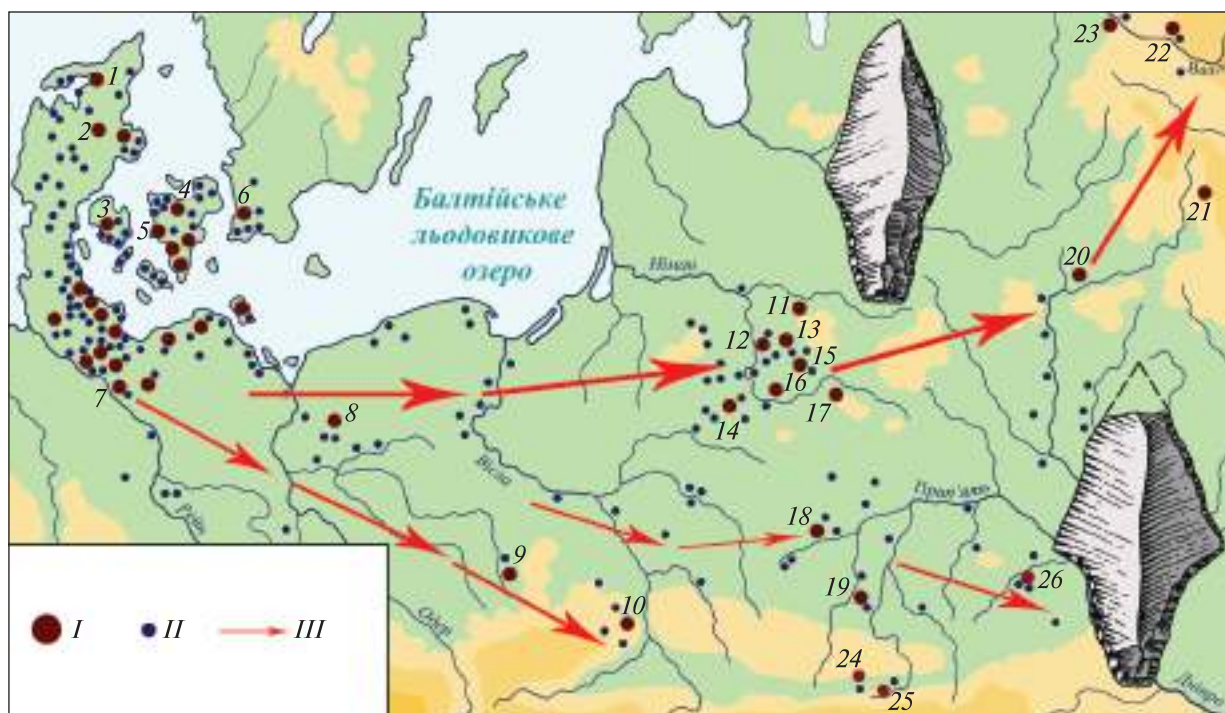

Рис. 5. Карта поширення пам'яток культури Лінгбі близько 11 трт. Умовні позначки: I — стоянки культури Лінгбі; II — місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі; III — напрямок міграції носіїв культури Лінгбі на межі Алереду та Дріасу III. Стоянки: 1 — Норе Лінгбі; 2 — Ланга; 3 — Бро; 4 — Броне; 5 — Стоксб'єрг; 6 — Сегебро; 7 — Толк; 8 — Сугесков 1; 9 — Войново; 10 — Ридно X, Новий Млин 1А, 1Б; 11 — Вільнюс; 12 — Ежярінас 8, 15, 16; 13 — Маскаукус 6; 14 — Богатирі Лясні 2; Волкуш 3; 15 — Дяряжніча 31; 16 — Ковалівка; 17 — Красносільськ 5; 18 — Лютка 10; 19 — Великий Мідськ; 20 — Берестенева; 21 — Аносово; 22 — Троїцьке III; 23 — Поділ III; 24 — Птича 3; 25 — Антонівці; 26 — Прибір 4, 7

Fig. 5. The distribution of monuments of Lyngby culture approx. 11 kyr. Legend: I — Lyngby culture sites; II — separate Lyngby culture points location; III — directions of Lyngbian migrations on Allerod/Dryas III verge. The sites: 1 — Norre Lyngby; 2 — Langa; 3 — Bro; 4 — Bromme; 5 — Stoksbjerg; 6 — Segebro; 7 — Tolk; 8 — Sugeskov 1; 9 — Vojnovo; 10 — Rydno X, Nowy Mlyn 1A, 1B; 11 — Vilnius; 12 — Ežerynas 8, 15, 16; 13 — Maskauka 6; 14 — Bohatery Leśne 2, Wołkusz 3; 15 — Dereznycza 31; 16 — Kovalivka; 17 — Krasnosilsk 5; 18 — Liutka 10; 19 — Velykyi Mydsk; 20 — Beresteneve; 21 — Anosovo; 22 — Troitske III; 23 — Podoil III; 24 — Ptycha 3; 25 — Antonivtsi; 26 — Prybir 4, 7

шення піщаних прирічкових терас, які вкрилися сосновими борами. Поліпшення природно-кліматичних умов супроводжувалося різким зростанням чисельності північних оленів, що сприяло колонізації Полісся (як і всіх інших зандрових низин Центрально-Східної Європи від Нижнього Рейну до Верхнього Дніпра та Десни) мисливськими колективами. Судячи з характерних археологічних матеріалів, ця колонізація відбувалася з Південно-Західної Балтії у східному напрямку (рис. 5).

Знахідки поодиноких вістер із плечем (рис. 6: 1, 2) — маркерного виробу гамбурзької культури Північної Німеччини, свідчать, що гамбурзькі мисливці на оленя першими прибули із заходу до Полісся приблизно 12,5 трт.

Значно краще в Поліссі представлені великі черешкові наконечники культури Лінгбі Західної Балтії (рис. 6: 3). Поширення носіїв лінгбійських культурних традицій наприкінці Алереду на зандрових низинах від Ютландії до

Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра і Верхньої Волги (рис. 5) створило підґрунтя для формування 11 трт області споріднених культур із наконечниками стріл на пластинах. Крім Лінгбі, до неї входять похідні від Лінгбі культури: аренсбурзька — Північної Німеччини, свідерська — басейнів Вісли, Прип'яті та Німана, красносільська — басейнів Прип'яті, Німана, Дніпра (Clark 1936; 1975; Rust 1937; Taute 1968; Римантене 197; Schild 1975; Залізняк 1989; 1999). Характерні для цих культур вістря стріл (рис. 6: 1—7) представлені серед старожитностей Житомирщини.

Красносільська культура (Zaliznyak 1995, р. 3—8; Залізняк 2005, с. 44—51) отримала назву від стоянки біля с. Красносілля на Рівненщині. Вона об'єднує групу споріднених пам'яток фінального палеоліту, що датуються 11 трт і характеризуються грубими невеликими, часом асиметричними черешковими наконечниками стріл, відшеповою технікою розколювання

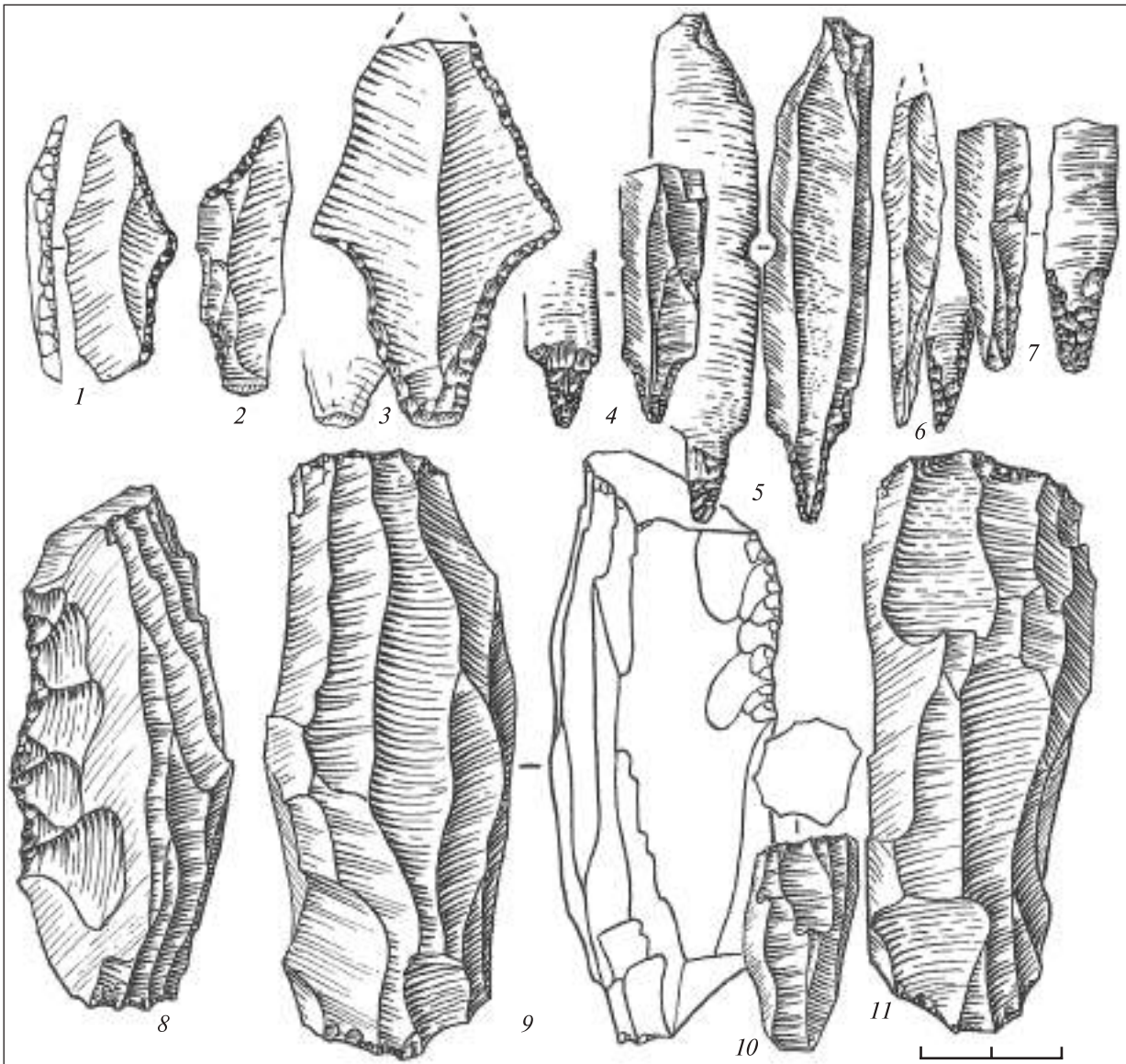

Рис. 6. Наконечники культур Гамбург (1 — Прибір 10; 2 — Прибір 8), Лінгбі (3 — Прибір 4), Свідер (4, 5 — Бородянка 4; 6 — Рудий Острів; 7 — Тетерів 3). Нуклеуси зі свідерської стоянки Прибір 13А (8—11)

Fig. 6. Arrowheads of Hamburg culture: Hamburg (1 — Prybir 10; 2 — Prybir 8), Lyngby (3 — Prybir 4), Swiderian (4, 5 — Borodianka 4; 6 — Rudyi Ostriv; 7 — Teteriv 3). Cores from the Swiderian site Prybir 13A (8—11)

кременю, одноплосинними нуклеусами, короткими кінцевими скребачками, ретушними різцями на відщепках. Пам'ятки поширені в басейнах Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра. Зокрема, наконечники краносільського типу знайдені в уроч. Прибір, на р. Уж.

Свідерська культура (Clark 1936; Залізняк 2005, с. 51—55) отримала назву від стоянки поблизу с. Свідре Вельке під Варшавою. Вона представлена великою групою пам'яток останнього тисячоліття льодовикової доби зі своєрідним крем'яним інвентарем. Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах із плоскою підтескою насадку з черевця (рис. 6: 4—7), а також двоплосинні («човну-

ваті» за польською термінологією) нуклеуси для сколювання верболистих пластин (рис. 6: 8—11), кінцеві скребачки та бічні ретушні та серединні різці на пластинах. Виразними серіями представлені також характерні сокири з плоских уламків кременю, часто у формі високих трапецій із поперечними сколами по лезу.

Свідерські пам'ятки, що датуються IX тис. до н. е., поширені в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті та на Верхньому Дніпрі. Особливо багато свідерських стоянок відомо у Волинському Поліссі — понад 200. Зокрема, їх скупчення досліджені поблизу озер Нобель, Лютка, Люб'язь, Тур, біля сіл Сеньчиці, Тутовичі, Березно, Кричельськ, Балаховичі, вурочищах Переволокитаїн.

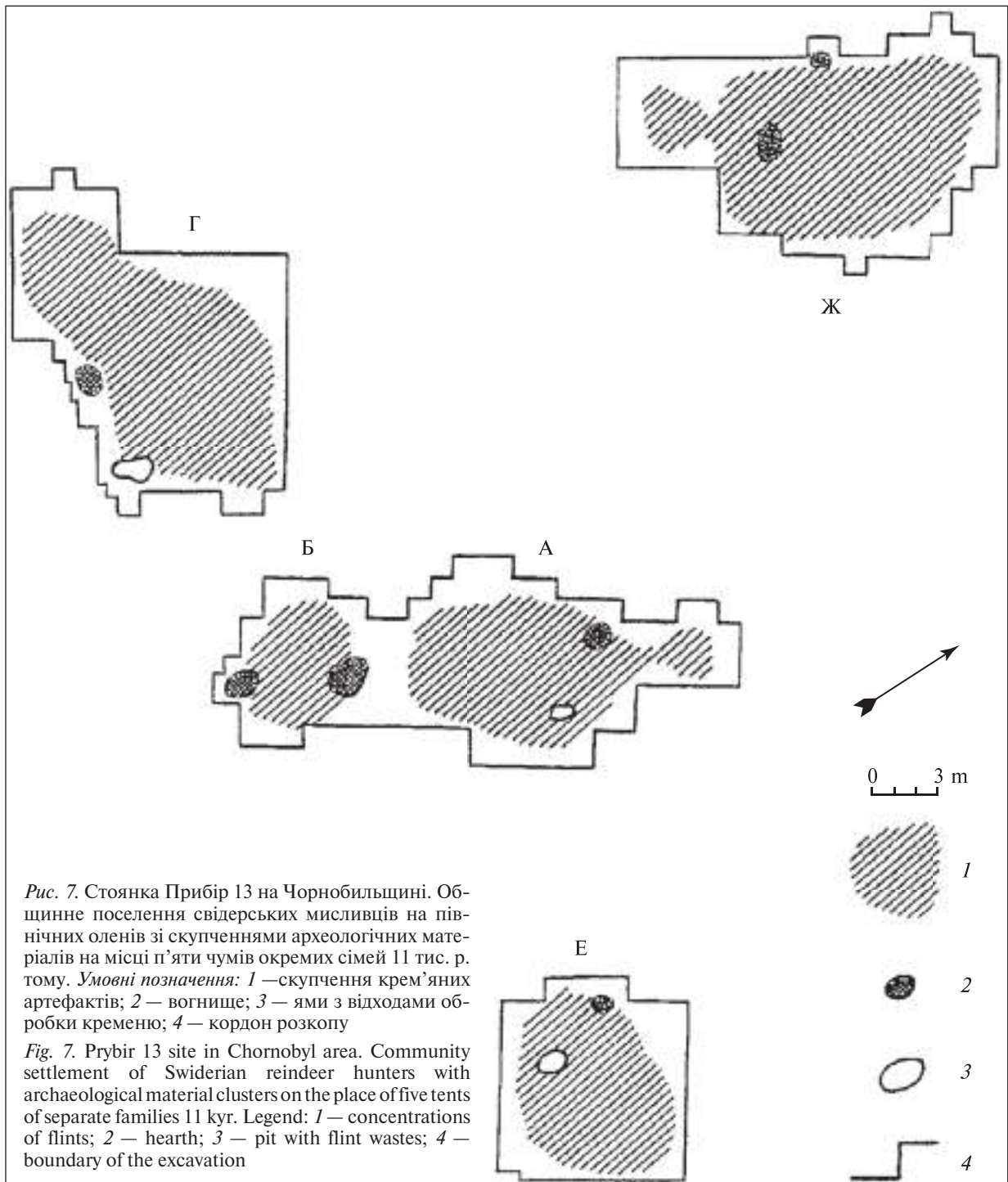

Рис. 7. Стоянка Прибір 13 на Чорнобильщині. Общинне поселення свідерських мисливців на північних оленів зі скупченнями археологічних матеріалів на місці п'яти чумів окремих сімей 11 тис. р. тому. Умовні позначення: 1 — скупчення крем'яних артефактів; 2 — вогнище; 3 — ями з відходами обробки кременю; 4 — кордон розкопу

Fig. 7. Prybir 13 site in Chernobyl area. Community settlement of Swiderian reindeer hunters with archaeological material clusters on the place of five tents of separate families 11 kyr. Legend: 1 — concentrations of flints; 2 — hearth; 3 — pit with flint wastes; 4 — boundary of the excavation

Група унікальних свідерських стоянок досліджена на Житомирщині в уроч. Прибір на р. Уж.

Уперше згадані типи наконечників були знайдені на Житомирщині в 1970-х рр., коли автор цих рядків розпочав пошуки пам'яток кам'яної доби по річках Здвиж, Тетерів, Уж (рис. 6: 1—7). У 1975 р. була відкрита, а 1978 р. розкопана гомогенна крем'яниця свідерської культури поблизу с. Раска на р. Тетерів.

Однак найпоказовіші матеріали фінально-палеолітичних культур із наконечниками

стріл на пластинах Житомирщини походять з уроч. Прибір на р. Уж поблизу с. Матейки Народичського р-ну. У 1979—1984 рр. на плато правого берега р. Уж виявлено і досліджено півтора десятки місцезнаходжень характерного кременю епохи фінального палеоліту (Zaliznyak 1995, р. 20). Культурний шар більшості пам'яток постраждав від оранки та вітрової ерозії піщаного ґрунту. В уроч. Прибір зібрано великі колекції свідерського кременю, знайдено наконечники культур Лінгбі та Гамбург (рис. 6: 1—3).

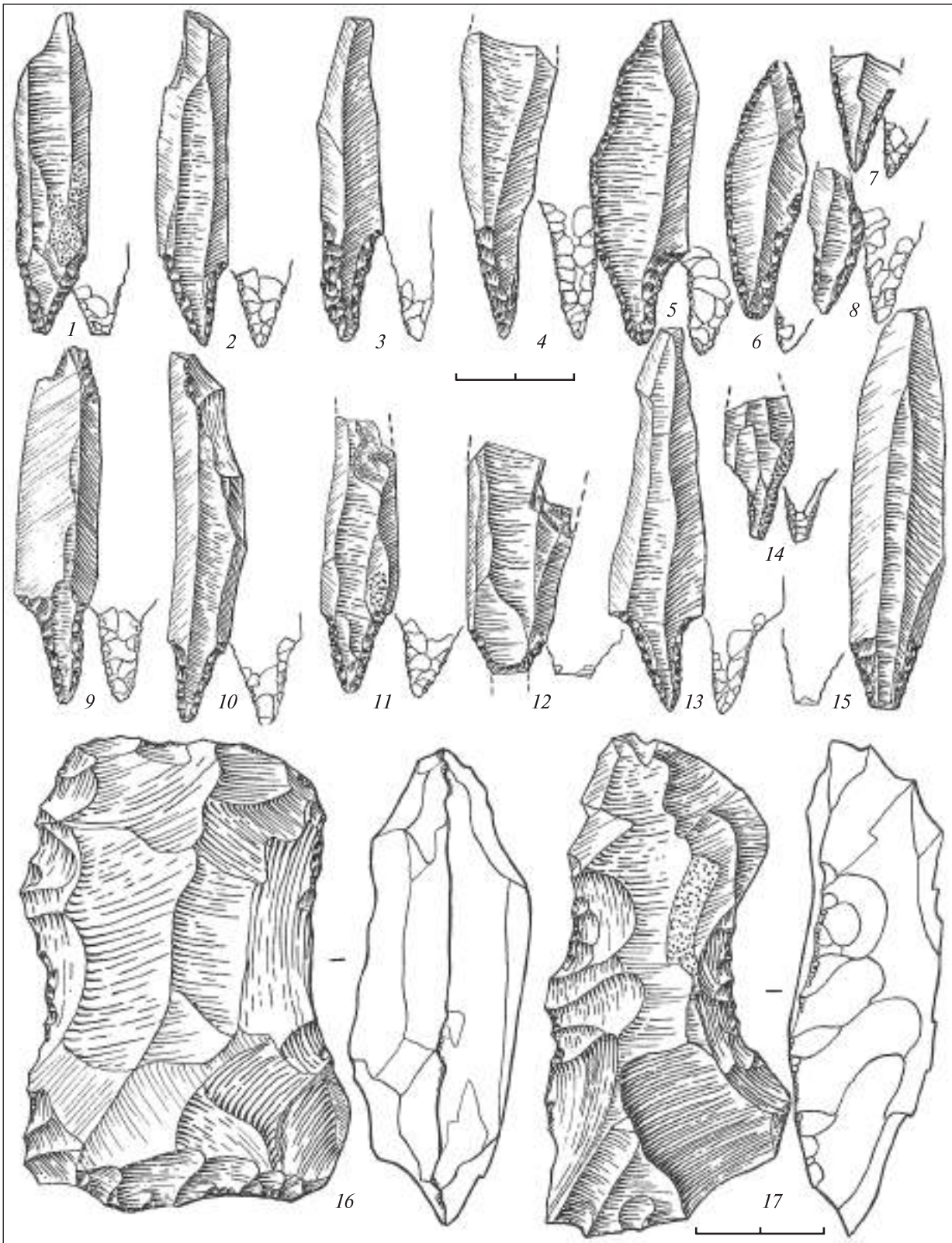

Рис. 8. Прибір 13А, наконечники стріл свідерських типів (1–15) та сокири (16, 17) з кременю
 Fig. 8. Prybir 13A, Flint arrowheads of Swiderian types (1–15) and axes (16, 17)

Найбільший науковий інтерес становить стійбище общини свідерських мисливців Прибір 13 (Зализняк 1989, с. 20–44). Воно складається з розташованих поряд п'яти скупчень

кременя діаметром 8,0–10 м, т. зв. крем'яниць (рис. 7). Як зазначалося раніше, такі стандартні для фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток археологічні

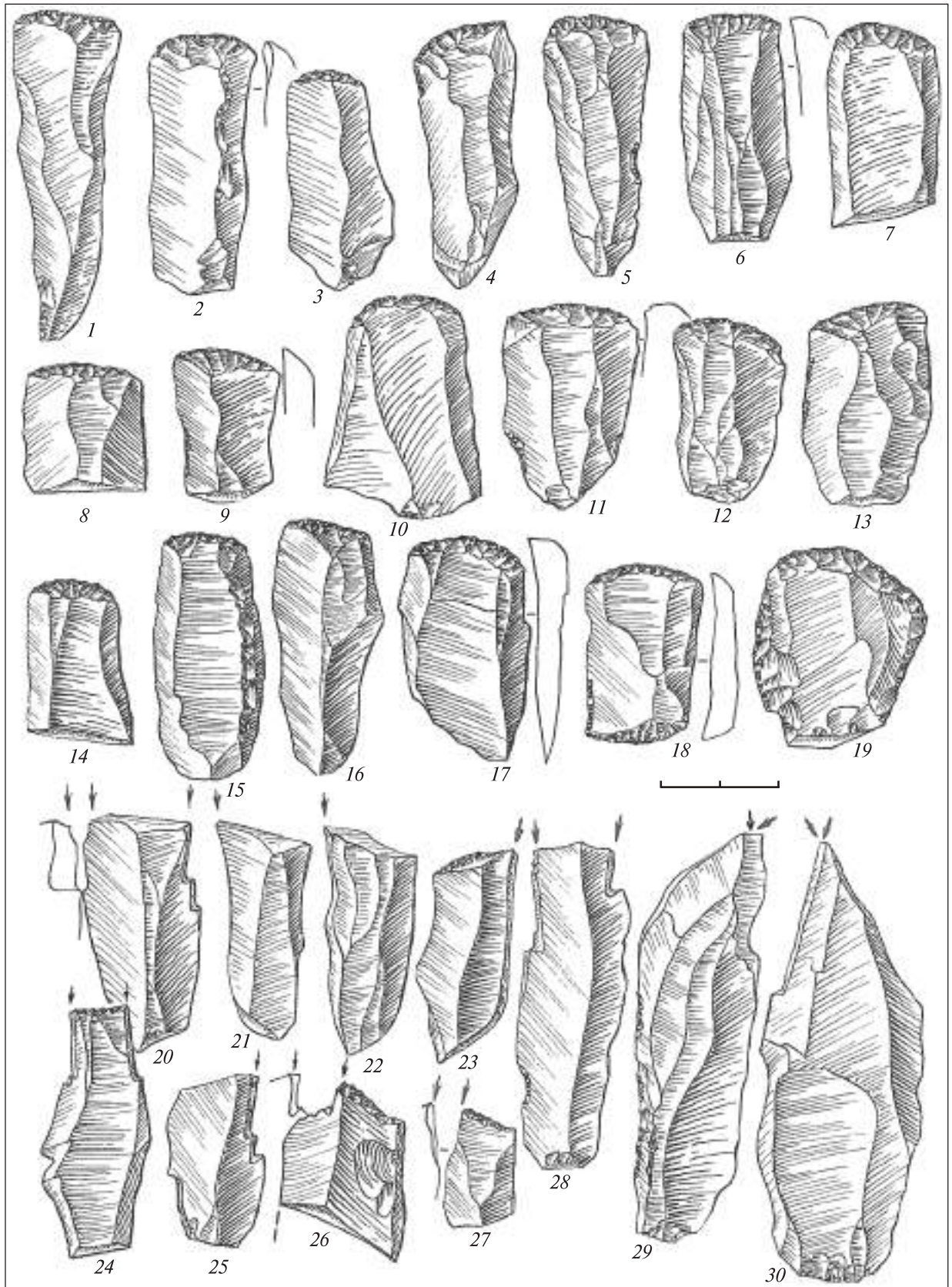

Рис. 9. Прибір 13А, скребачки (1–19) та різці (20–30) з кременю
 Fig. 9. Prybir 13A, Flint scrapers (1–19) and burins (20–30)

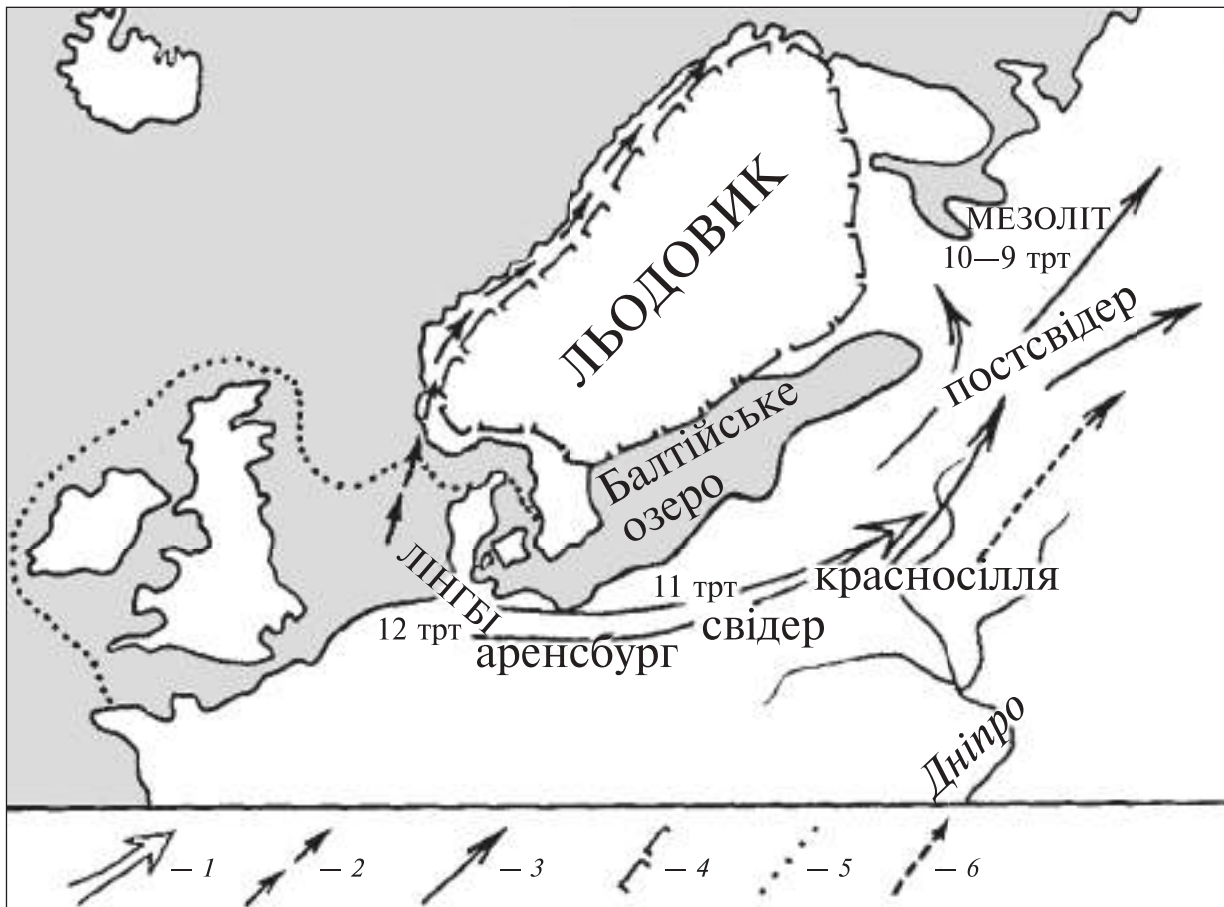

Рис. 10. Заселення Півночі Європи на межі плейстоцену та голоцену. Умовні позначки: 1 — міграція носіїв культури Лінгбі; 2 — міграція аренсбурзьких пращурів культур Фосна і Комса; 3 — розселення нащадків Свідеру; 4 — кордон льодовика; 5 — кордон суші наприкінці палеоліту; 6 — міграція красносільського населення

Fig. 10. Settling of North of Europe on the Pleistocene-Holocene border: 1 — migration of Lyngby population; 2 — migration of Ahrensburgian ancestors of Fosna and Komsa cultures; 3 — settling of Swiderian culture descendants; 4 — the edge of the glacier; 5 — a border of dry land at the end of Palaeolithic; 6 — migration of Krasnosillia population

об'єкти, найімовірніше, були полишені окремими малими сім'ями середньою чисельністю 5–7 людей.

На кожній крем'яниці знайдено по кілька тисяч кременів, зокрема виразні серіями характерних для Свідеру знарядь. Прикладом класичного свідерського комплексу є колекція крем'яних виробів крем'яниці Прибір 13А (рис. 6: 8–11; 8; 9). Знайдено характерні для Свідеру двоплощинні нуклеуси з підтескою тильного боку (рис. 6: 8–11), численні наконечники стріл на пластинах із плоскою підтескою черевця (рис. 8: 1–15), різноманітні кінцеві скребачки (рис. 9: 1–19) та різці (рис. 9: 20–31) на пластинах, сокири на пласких, масивних сколах кременю (рис. 8: 16, 17).

Своєрідності свідерським пам'яткам уроч. Прибір надає сировина для виготовлення знарядь — зернистий кремій сірих, жовтих і навіть рожевих відтінків із місцевих родовищ Житомирщини. Однак третина знарядь

стоянки Прибір 13 виготовлена з більш якісного кременю темного кольору, що походить з родовищ Рівненщини. Причому кількість якісного імпортного кременю серед відходів виробництва (відщепів, лусок) не перевищує 5,0%. Очевидно, імпорт якісного волинського кременю на стоянку Прибір 13 відбувався переважно у вигляді пластин, сформованих нуклеусів та готових знарядь.

Інтенсивний імпорт західноволинського кременю свідчить про тісні зв'язки свідерського населення Житомирщини з потужними осередками цієї культури у Західному Поліссі, де відомо багато великих скупчень свідерських пам'яток, подібних до Прибірського. Значні концентрації свідерських стоянок на берегах річок та озер виникали внаслідок періодичного повернення свідерських мисливців на традиційні місця колективного полювання на мігруючих через річкові переправи північних оленів (Зализняк 1989, с. 163).

Крім численних типових для Свідеру двоплощинних нуклеусів, на крем'яницях обшинного поселення Прибір 13 знайдені колючі нуклеуси правильної форми для регулярних пластинок. Останні свідчать про початок трансформації відбивної свідерської технології отримання пластин у відтискну постсвідерську, властиву мезоліту півночі Східної Європи. Цей факт дає підстави вважати поселення Прибір 13 пізньосвідерським і датувати рубезем Дріасу III та Пребореалу приблизно 10 трт.

Висновки

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що на сьогодні у Житомирському Поліссі відомо дві головні групи різних за культурно-хронологічними характеристиками фінально-палеолітичних пам'яток. На початку епохи в регіоні мешкали епіграветські мисливці на мамонтів. Зокрема, на Овруцькому кряжу на початку фінального палеоліту розвивався окремий своєрідний варіант епігравету. Вимирання мамонтів близько 13 трт і настання доби північного оленя спричинило зміну населення. Під час Аллередського потепління 12 трт з Південно-Західної Балтії на Полісся просунулися мисливці на північного оленя культури Лінгбі.

Поширення носіїв лінгбійських культурних традицій наприкінці Аллереду на зандрових низинах від Ютландії до Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра і Верхньої Волги (рис. 5)

створило підґрунтя для виникнення 11 трт області споріднених культур із наконечниками стріл на пластинах. Крім Лінгбі, до неї входять похідні від Лінгбі культури: аренсбурзька — Північної Німеччини, красносільська — басейнів Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра і свідерська — басейнів Вісли, Прип'яті та Німану (рис. 10). Специфіка їхнього крем'яного інвентаря полягає в провідній ролі різноманітних черешкових наконечників стріл на пластинах, тоді як культурним маркером епіграветських комплексів були різноманітні мікровкладні з притупленим краєм.

Генетично похідні від людності культури Лінгбі красносільці та свідерці мешкали в холодних лісо-тундрах, полюючи на стада сезонно мігруючих північних оленів (Залізник 1989, с. 109—163). Різке потепління 10 трт зумовило міграцію свідерців та красносільців слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н. е. (рис. 10). На свідерському підґрунті сформувався постсвідерський мезоліт — бутівська і подібні до неї культури мезоліту лісової смуги Східної Європи від Балтії до Північного Уралу. На красносільській основі формувалися мезолітичні пісочнорівська культура Середньої Десни, греська Верхнього Подніпров'я та ієнівська Верхньої Волги (Залізник 1989, с. 78—89). Згадані мезолітичні спільноти півночі Східної Європи в етно-культурному плані, імовірно, були далекими пращурами фінських народів (Залізник 2005, с. 55, 103—107).

Величко, А. А. 1973. *Природный процесс в плейстоцене*. Москва: Наука.

Величко, А. А., Герасимов, И. П. (отв. ред.). 1982. *Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет*. Москва: Наука.

Величко, А. А., Морозова, Т. Д. 1969. Основные черты палеогеографии. В: Герасимов, И. П. (отв. ред.). *Лесс-перигляциал-палеолит на территории Средней и Восточной Европы*. VIII Конгресс ИНКВА, Париж. Москва: ВИНТИ, с. 577-589.

Верещагин, Н. К. 1979. *Почему вымерли мамонты*. Ленинград: Наука.

Верещагин, Н. К., Барышников, Г. Ф. 1985. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии. В: Верещагин, Н. К., Кузьмина, И. Е. (ред.). *Труды Зоологического института*. Т. 131. Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. Ленинград: Зоологический институт АН СССР, с. 3-38.

Гладких, М. И. 1973. Поздний палеолит лесостепного Поднепровья. *Автореф. дис. канд. ист. наук*. Ленинград, 1973.

Гладких, М. И. 1977. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников. *Проблема палеолита Восточной и Центральной Европы*. Ленинград: Наука, с. 53-81.

Гладких, М. И., Люрін, І. Б., 1974. Дослідження Довгиничського палеолітичного місцязнаходження 1971 р. на Житомирщині. *Археологія*, 14, с. 42-46.

Грехова, Л. В., 1971. Кремневый комплекс стоянки Тимоновка 2 и однотипные памятники Деснинского бассейна. *История и культура Восточной Европы по археологическими данными*. Москва: Наука, с. 3-22.

Долуханов, П. М. 1969. *История Балтики*. Москва: Наука.

Ефименко, П. П. 1953. *Первобытное общество*. Киев: Изд. АН УССР.

Залізник Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита*. Киев: Наукова думка.

Залізник, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.

Залізник, Л. Л. 1999. *Фінальний палеоліт Північно-Заходу Східної Європи*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Залізник, Л. Л. 2000. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету. *Археологія*, 2, с. 4-11.

Залізник, Л. Л. 2004. «Передісторія України...» Десять років по тому. *Кам'яна доба України*, 5, с. 121-131.

Залізник, Л. Л. 2005. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України, 8. Київ: Шлях.

Залізник, Л. Л. 2010. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України. *Археологія*, 4, с. 4-13.

- Залізник, Л. Л., Томашевський, А. П., Переверзев, С. В., Павленко, С. В., Хоптинєць, І. М., Сорокун, А. А., Келембет, В. В. 2017. Нові верхньопалеолітичні пам'ятки Овруцького кряжу. *Кам'яна доба України*, 17-18, с. 150-171.
- Залізник, Л. Л. 2017. Овруцький варіант епігравету Східної Європи. *Археологія*, 1, с. 3-16.
- Левицький, І. Ф. 1930. Довгиницька палеолітична стація. *Антропологія*, III, с. 153-160.
- Маринич, А. М. 1963. *Геоморфологія Южного Полесья*. Київ: КГУ.
- Месяц, В. А. 1956. Новая находка орнаментированного бивня мамонта. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 6, с. 40-42.
- Нужний, Д. Ю. 2000. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*, 2, с. 37-56.
- Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної та Північної України*. Київ: Видавель Олег Філюк.
- Оленковський, М. П. 2001. Епіграветські та східно-епіграветські культури. *Vita Antiqua*, 3-4, с. 149-155.
- Оленковський, М. П. 2008. *Эпиграветт Восточной Европы. Культурно-исторический аспект*. Херсон: Наддніпрянська правда.
- Пазинич, В. Г. 2007. *Геоморфологічний літопис Велико-го Дніпра*. Ніжин: «Аспект-Поліграф».
- Пазинич, В. Г. 2010. Середньоантропогенний озерний етап басейну Дніпра. *Кам'яна доба України*, 13, с. 86-94.
- Переверзев, С. В., Хоптинєць, І. М., Сорокун, А. А. 2015. Стоянка Великий Дивлин I (скупчення E) на Житомирщині. *Кам'яна доба України*, 16, с. 126-143.
- Римантєнє, Р. К. 1971. *Палеолит и мезолит Литвы*. Вильнюс: Минтис.
- Телегин, Д. Я. 1980. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине. *Советская археология*, 1, с. 248-251.
- Тутковський, П. О. 1923. *Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя річки Словечни*. Київ.
- Формозов, А. Н. 1969. *Почему вымерли мамонты?* Москва.
- Хотинський, Н. А. 1977. *Голоцен Северной Евразии*. Москва: Наука.
- Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, А. П., Дудник, Д. В. 2020. Культурно-хронологічна варіабельність епігравету Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 3-31.
- Черниш, О. П. 1973. *Палеолит и мезолит Поднепроя*. Москва: Наука.
- Blytte, A. 1896. On the Variations of Climate in the Course of Time. *Christiania Vidensk selsk*, 5.
- Clark, G. 1936. *The Mesolithic Settlement in Northern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, G. 1975. *The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nuzhnyi, D. 2008. The Epigravettian Variability of the Middle Dnieper River Basin. In: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні*. Київ: Корвін Пресс, с. 96-135.
- Rust, A. 1937. *Die altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meindorf*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1937.
- Schild, R. 1975. Pozny paleolit. In: Chmielewski, W, Schild, R, Wiećkowska, H (eds.). 1975. *Prahistoria ziem Polskich*. T. 1. Paleolit i mezolit. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, p. 159-338.
- Taute, W. 1968. *Die Stielspitzen-Gruppen im Nordlichen Mitteleuropa*. Koln-Graz: Böhlau.
- Zaliznyak, L. L. 1995. *The Swidrian Reindeer Hunters of Eastern Europe*. Beitrage zur Ur- und Friihgeschichte Mitteleuropas, 5. Willkau-Hasslau: Beier & Beran.
- Zaliznyak, L. L. 1997. *Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye*. BAR International series, 659. Oxford: Tempus Reparatum.

Надійшла 17.06.2021

Л. Л. Залізник

Доктор исторических наук, профессор,
заведующий отделом археологии каменного века Институт археологии НАН Украины

ФИНАЛЬНЫЙ ПАЛЕОЛИТ ЖИТОМИРСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Финальный палеолит (Final Palaeolithic, Terminal Palaeolithic) — последняя, заключительная фаза верхнего палеолита Европы, датируемая 13,5—10 тыс. лет назад, у которой наявны многочисленные палеогеографические соответствия — дриасовый период, позднее обледенение, поздний или финальный гляциал, тардигляциал, эпоха северного оленя.

В Житомирском Полесье известны две основные группы разных по культурно-хронологическим характеристикам финальнопалеолитичных памятников. В начале эпохи в регионе жили эпиграветтские охотники на мамонтов. В частности, на Овруцком кряже в начале финального палеолита развивался отдельный своеобразный вариант эпиграветта. Вымирание мамонтов около 13 тыс. лет назад и наступление эры северного оленя повлекло смену населения. Во время аллередского потепления 12 тыс. лет назад из Юго-Западной Балтии в Полесье продвинулись охотники на северного оленя культуры Лингби.

Распространение носителей лингбийских культурных традиций в конце аллереда на зандровых низинах от Ютландии до Немана, Припяти, Верхнего Днепра и Верхней Волги создало почву для возникновения 11 тыс. лет назад области родственных культур с наконечниками стрел на пластинах. Кроме Лингби в нее входят постлингбийские культуры: аренбургская — Северной Германии, красносельская — бассейнов Припяти, Немана, Верхнего Днепра и свидерская — бассейнов Вислы, Припяти и Немана. Специфика их кремниевого инвентаря состоит в ведущей роли различных черешковых наконечников стрел на пластинах, тогда как культурным маркером эпиграветтских комплексов являются разнообразие микровкладыши с притупленным краем.

Происходящие от населения культуры Лингби красносельцы и свидерцы жили в холодных лесотундрах, охотясь на стада сезонно мигрирующих северных оленей. Резкое потепление 10 тыс. лет назад привело к миграции свидерцев и красносельцев вслед за северным оленем на север Восточной Европы, которую они заселили в течение VIII тыс. до н. э. На свидерской основе сформировался постсвидерский мезолит — бутовская и подобные ей культуры мезолита лесной полосы Восточной Европы от Балтии до Северного Урала. На красносельской традиции формировались мезолитические — песочноровская культура Средней Десны, грнская Верхнего Подне-

провья и иеневская Верхней Волги. Упомянутые мезолитические сообщества севера Восточной Европы в этнокультурном плане, вероятно, были дальними предками финских народов.

Ключевые слова: финальный палеолит, Полесье, Овручский кряж, эпиграветт, культуры Лингби, Свидер, Красноселье.

Leonid L. Zalizniak

DSc in History, Professor, Head of the Stone Age Archaeology Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-8924-8122, Zaliznyakl@ukr.net

FINAL PALAEOLITHIC OF ZHYTOMYR POLISSIA

Final Palaeolithic (Terminal Palaeolithic) — the last, final phase of the Upper Palaeolithic of Europe, dating from 13.5—10 kyr and has numerous paleogeographic equivalents — Dryas period, Late glacier, Late or Final glacial, Tardiglacial period, reindeer age.

In Zhytomyr Polissia there are two main groups of different Final Palaeolithic monuments with different cultural and chronological characteristics. At the beginning of the epoch, Epigravettian mammoth hunters lived in the region. In particular, on the Ovruch ridge at the beginning of the Final Paleolithic a separate variant of the Epigravettian developed. The extinction of mammoths about 13 kyr and the onset of the reindeer era caused a change in population. During the Allerod warming about 12 kyr reindeer hunters of the Lyngby culture advanced from the South-Western Baltic region to Polissia.

The spread of Lyngbian cultural traditions at the end of Allerod in the outwash plains from Jutland to the Neman, Prypiat, Upper Dnipro and Upper Volga laid the groundwork for the emergence 11 000 years ago areas of related cultures with arrowheads on blades. In addition to Lyngby, it includes the following cultures: Ahrensburg in Northern Germany, Swiderian in the Vistula, Prypiat and Neman basins, and Krasnosillia in the Prypiat, Neman and Upper Dnipro basins. The specificity of their flint inventory is the leading role of various tanged arrowheads on blades, while the cultural marker of Epigravettian complexes are a variety of micro-inserts with a backed edge.

Genetically descended from the Lyngby culture population, Krasnosillian and Swiderian hunter groups lived in the cold forest-tundra, hunting for herds of seasonally migrating reindeers. The sharp warming 10 kyr led to the migration of Krasnosillian and Swidrian groups following the reindeer to the north of Eastern Europe, which they settled during the VIII millennium BC. On the Swiderian basis, the post-Swiderian Mesolithic was formed. It is Butovo and similar Mesolithic cultures of the forest belt of Eastern Europe from the Baltics to the Northern Ural. The Mesolithic PISOCHNYI Riv culture of the Middle Desna, the Grensk culture of the Upper Dnipro, and the Ienevo culture of the Upper Volga were formed on the Krasnosillian basis. These Mesolithic communities of northern Eastern Europe in ethno-cultural terms were probably distant ancestors of the Finnish peoples.

Key words: Final Palaeolithic, Polissia, Ovruch ridge, Epigravettian, Lyngby and Swiderian cultures, Krasnosillia.

References

- Velichko, A. A. 1973. *Prirodnyi protsess v pleistotsene*. Moskva: Nauka.
- Velichko, A. A., Gerasimov, I. P. (eds.). 1982. *Paleogeografiia Evropy za posledniie 100 tys. let*. Moskva: Nauka.
- Velichko, A. A., Morozova, T. D. 1969. Osnovnyie cherty paleogeografii. In: Gerasimov, I. P. (ed.). *Less-perigliatsyal-paleolit na territorii Srednei i Vostochnoi Evropy. VIII Kongress INKVA, Paryzh*. Moskva: VYNYTY, p. 577-589.
- Vereshchagin, N. K. 1979. *Pochemu vymerli mamonty*. Leningrad: Nauka.
- Vereshchagin, N. K., Baryshnikov, G. F. 1985. Vymiranie mlekopitaiushchikh v chetvertichnom periode Severnoi Evrazii. In: Vereshchagin, N. K., Kuzmina, I. Ye. (eds.). *Trudy Zoologicheskogo instituta*. Vol. 131. Mlekopitaiushchiie Severnoi Evrazii v chetvertichnom periode. Leningrad: Zoologicheskii institut AN SSSR, p. 3-38.
- Gladkikh, M. I. 1973. Pozdний paleolit lesostepnogo Podneprov'ia. *Avto-ref. dis. kand. ist. nauk*. Leningrad, 1973.
- Gladkykh, M. I., Liurin, I. B., 1974. Doslidzhennia Dovyhnychskoho paleolitychnoho mistseznakhodzhennia 1971 r. na Zhytomyrshchyni. *Arheologia*, 14, p. 42-46.
- Gladkykh, M. I. 1977. Nekotoryie kriterii opredeleniia kulturnoi prinalozhnosti pozdnepaleolitycheskikh pamiatnikov. *Problema paleolita Vostochnoi i Tsentralnoi Evropy*. Leningrad: Nauka, p. 53-81.
- Grekhova, L. V., 1971. Kremnevyy kompleks stoianki Timonovka 2 i odnotipnyie pamiatniki Desnianskogo basseina. *Istoriia i kultura Vostochnoi Evropy po arkheologicheskim dannym*. Moskva: Nauka, p. 3-22.
- Dolukhanov, P. M. 1969. *Istoriia Baltiki*. Moskva: Nauka.
- Efimenko, P. P. 1953. *Pervobytnoie obshchestvo*. Kyiv: Izd. AN USSR.
- Zalyzniak, L. L. 1989. *Okhotniki na severnogo olenia Ukrain'skoho Polesia v epokhu finalnogo paleolita*. Kyev: Naukova dumka.
- Zalizniak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X-V tys. do n. e.* Kyiv: Bib-ka ukrainsia.
- Zalizniak, L. L. 1999. *Finalnyi paleolit Pivnichnoho-Zakhodu Skhidnoi Evropy*. Kyiv: Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia».
- Zalizniak, L. L. 2000. Etnokulturni protsesy u piznomu paleoliti ta problema epigravettu. *Arheologia*, 2, p. 4-11.
- Zalizniak, L. L. 2004. Peredistoriia Ukrainy... Desiat rokiv po tomu. *Kamiana doba Ukrainy*, 5, p. 121-131.

- Zalizniak, L. L. 2005. *Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy*. Kamiana doba Ukrainy, 8.
- Zalizniak, L. L. 2010. Periodyzatsiia ta kulturna dyferentsiatsiia verkhnoho paleolitu Ukrainy. *Arheologia*, 4, p. 4-13.
- Zalizniak, L. L., Tomashevskiy, A. P., Perevierziev, S. V., Pavlenko, S. V., Khoptynets, I. M., Sorokun, A. A., Kelembet, V. V. 2017. Novi verkhnopaleolitychni pamiatky Ovrutskoho kriazhu. *Kamiana doba Ukrainy*, 17-18, p. 150-171.
- Levytskyi, I. F. 1930. Dovhynytska paleolitychna statsiia. *Antropolohiia*, III, p. 153-160.
- Marynych, A. M. 1963. *Geomorfologiia Yuzhnoho Polesia*. Kyiv: KHU.
- Mesiats, V. A. 1956. Novaia nakhodka ornamentirovannogo bivnia mamonta. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii AN USSR*, 6, p. 40-42.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2000. Epigravetski pamiatky Ovrutskoho kriazhu. *Arheologia*, 2, p. 37-56.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi ta Pivnichnoi Ukrainy*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Olenkovskiy, M. P. 2001. Epigravetski ta skhidno-epigravetski kultury. *Vita Antiqua*, 3-4, Kyiv, p. 149-155.
- Olenkovskiy, M. P. 2008. *Yepigravett Vostochnoi Evropy. Kulturno-istoricheskii aspekt*. Kherson: Naddnyprianska pravda.
- Pazynych, V. H. 2007. *Heomorfolohichni litopys Velykoho Dnipra*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf.
- Pazynych, V. H. 2010. Serednoantropohenovyi ozernyi etap baseinu Dnipra. *Kamiana doba Ukrainy*, 13, p. 86-94.
- Pereverziev, S. V., Khoptynets, I. M., Sorokun, A. A. 2015. Stoianka Velykyi Dyvlyn I (skupchennia E) na Zhytomyrshchyni. *Kamiana doba Ukrainy*, 16, p. 126-143.
- Rymantene, R. K. 1971. *Paleolit i mezolit Litvy*. Vilnius: Myntys.
- Telehyn, D. Ya. 1980. Paleolitycheskaia stoianka Zbranki na Zhitomirshchine. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 248-251.
- Tutkovskiy, P. O. 1923. *Slovehansko-Ovrutskii kriazh i uzberezhzhia richky Slovechny*. Kyiv.
- Formozov, A. N. 1969. *Pochemu vymerly mamonty?* Moskva.
- Khotynskiy, N. A. 1977. *Golotsen Severnoi Evrazii*. Moskva: Nauka.
- Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselskyi, A. P., Dudnyk, D. V. 2020. Kulturno-khronolohichna variabelnist epigravetu Serednoho Podniprovia. *Arheologia*, 2, p. 3-31. doi.org/10.15407/archaeologyua2020.02.005
- Chernysh, O. P. 1973. *Paleolit i mezolit Podnestrovia*. Moskva: Nauka.
- Blytte, A. 1896. On the Variations of Climate in the Course of Time. *Christiania Vidensk selsk*, 5.
- Clark, G. 1936. *The Mesolithic Settlement in Northern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, G. 1975. *The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nuzhnyi, D. 2008. The Epigravettian Variability of the Middle Dnieper River Basin. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini*. Kyiv, p. 96-135.
- Rust, A. 1937. *Die altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1937.
- Schild, R. 1975. Pozny paleolit. In: Chmielewski, W., Schild, R., Wiećkowska, H. (eds.). 1975. *Prahistoria ziem Polskich*. T. 1. Paleolit i mezolit. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich, p. 159-338.
- Taute, W. 1968. *Die Stielspitzen-Gruppen im Nordlichen Mitteleuropa*. Köln-Graz: Böhlau.
- Zaliznyak, L. L. 1995. *The Swidrian Reindeer Hunters of Eastern Europe*. Beitrage zur Ur- und Friihgeschichte Mitteleuropas, 5. Willkau-Hasslau: Beier & Beran.
- Zaliznyak, L. L. 1997. *Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye*. BAR International series, 659. Oxford: Tempus Reparatum.